

Institute of archaeology



Institut za arheologiju

3rd International Conference of Mediaeval Archaeology

3. međunarodni znanstveni skup srednjovjekovne arheologije

Sacralization of Landscape and Sacred Places

Sakralizacija prostora i sveta mjesta

Book of Abstracts / Knjiga sažetaka

Zagreb, 2nd - 3rd June 2016
Zagreb, 2. - 3. lipnja 2016.

3rd International Conference of Mediaeval Archaeology
3. međunarodni znanstveni skup srednjovjekovne arheologije

SACRALIZATION OF LANDSCAPE AND SACRED PLACES

SAKRALIZACIJA PROSTORA I SVETA MJESTA

Book of Abstracts / Knjiga sažetaka

Institute of archaeology / Institut za arheologiju

Zagreb, 2nd - 3rd June 2016
Zagreb, 2. - 3. lipnja 2016.

IMPRESSUM

Nakladnik/Publisher
INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief
Juraj BELAJ

Prijevod/Translation
Sanjin MIHELIĆ

Lektura/Language editor
Sanjin MIHELIĆ (English)
Renata DRAŽENOVIĆ (hrvatski)

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Računalni slog/Layout
Hrvoje JAMBREK

Tisak/Printed by
Tiskara Zelina d.d., Sv. I. Zelina

Naklada/Issued
100 primjeraka/100 copies

ISBN 978-953-6064-29-8

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000934697.

<http://www.iarh.hr>

3rd International Conference of Mediaeval Archaeology
3. međunarodni znanstveni skup srednjovjekovne arheologije

Institute of archaeology



Institut za arheologiju

Zagreb, 2nd - 3rd June 2016

Zagreb, 2. - 3. lipnja 2016.

Organizator skupa/ Conference organized by:

Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
HR-10000 Zagreb

Suorganizator/ Co-organizer:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 Zagreb

Za organizatora/ Conference organizer:

dr. sc. Juraj BELAJ

Znanstveni odbor/ Scientific Committee:

dr. sc. Juraj BELAJ
dr. sc. Marijana BELAJ
dr. sc. Siniša KRZNAR
dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN
dr. sc. Tatjana TKALČEC

Organizacijski odbor/ Organizational Committee:

dr. sc. Juraj BELAJ
dr. sc. Siniša KRZNAR
dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN
dr. sc. Tatjana TKALČEC

Pomoć u realizaciji skupa/ With the help of:

Kristina TURKALJ
Filomena SIROVICA

Mjesto održavanja/ Address of the Conference:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 Zagreb



3 rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology			
Sacralization of Landscape and Sacred Places			
Thursday, 2 nd June 2016	HALL A	HALL B	
09:00 -09:20	Opening of the conference, welcome speeches Juraj Belaj, Marko Dizdar, Sanjin Mihelić		
09:20-10:00	Introductory plenary lecture and discussion prof. dr. Andrej Pleterski: Sacral spatial arrangement of landscape		
10:00-10:20	coffee break		
10:20-12:00	Human and sacred landscape: paradigms (Session Chair: Sanjin Mihelić)		Traces of sacred sites: prehistory (Session Chair: Ivana Ožanić Roguljić)
10:20-10:40	Marina Miličević Bradač: Passing through the countryside: how to recognize a sacred place?		Dimitrij Mlekuž: Folded landscape: prehistoric ritual landscape around Škočjan
10:40-11:00	Jevgenij Paščenko: The importance of landscape in toponymy contextualization		Ivor Karavanić, Mia Čujković-Plečko, Silvija Lasić: Aspects of symbolic behaviour at Croatian Palaeolithic sites
11:00-11:20	Barbara Hausmair: Burial archaeology and the multiplicity of sacred spaces: an example from medieval Central Europe		Mitja Guštin, Alja Žorž: Nova tabla at Murska Sobota: A case of a burial site as a sacred area
11:20-11:40	Marijana Belaj, Mirela Hrovatin: Cultural practices in sacralisation of places		Marko Dizdar, Slavica Filipović: A Late La Tène Scordiscan Sanctuary from Osijek
11:40-12:00	Daniela Patti, Laura Carnevale: Sacralization of Landscape and Sacred Places in Apulia: The case of "Hermitage of San Nicola"		Daria Ložnjak Dizdar: Places of the dead - Late Bronze Age sacred places in the Carpathian Basin
12:00-12:15	discussion		discussion
12:15-13:45	lunch break		



13:45-15:25	Myth in landscape (Session Chair: Marko Dizdār)	Social realities in the sacralisation of space I (Session Chair: Marijana Belaj)
13:45-14:05	Vitomir Belaj, Juraj Belaj: Around and below Divuša: traces of arrival of Perun's mother in our lands	Suzana Marjanić: The sacralization of landscape in contemporary art practices: the case of the local scene
14:05-14:25	Marko Smole: Sacred Slavic triangle in the upper Kupa and Čabranka valley, a story about pre-Christian and Christian landscape sacralisation	Sandra Križić Roban: "Displacement" in the art space
14:25-14:45	Stipe Rosandić: The Holy Triangle in Slavonia - a contribution to studying Croatian mythology	Morana Čaušević-Bully: Church constructions on the maritime route – Kvarner islands and the coast
14:45-15:05	Jelka Vince Pallua: "Old Baba Vukoša" - a new Figurative Representation of the Mythical Baba	Igor Kulenović, Neda Kulenović Ocelić: New "Sacred" Places: Heritage Practices on Heritage Sites
15:05-15:25	Anđelko Đermek: A Mathematical Analysis of Distribution of Sacred Places in the Landscape. The area of Zaprešić as a case study	Ivan Majnarić: The mogila and uses of the past
15:25-15:40	<i>discussion</i>	<i>discussion</i>
15:40-16:00	coffee break	
16:00-17:40	Sacred place - the arena of religious discourses (Session Chair: Andreja Kudelić)	Social realities in the sacralisation of space II (Session Chair: Tatjana Tkalec)
16:00-16:20	Heiki Valk: Christian sites and sacred natural sites: the case of Estonia	Judit Kis-Halas: Hit by Lightning. Lit by Heavenly Light: on the role of folk narratives in creating sacred sites (A Case Study of a hill in South Hungary)
16:20-16:40	Vesna Lalošević: Examples of pagan sacralisation of the Sirium and Salona landscapes in the early Christian legends	Luka Šešo: The case of contemporary Christianization of pagan spaces
16:40-17:00	Tibor Komar: Sacro-spatial elements in Lower Međimurje - data from ethnographic field research	Maria – Eugenia Măgurean: The Emergence of Sacred Places in the Contemporary Orthodox World. The Construction of Romanian People's Salvation Cathedral
17:00-17:20	Ita Praničević Borovac: Sacred sites of Adriatic seamen – examples of long duration as well as transformation of art manifestations of religious attitude towards the Sacred from Antiquity until the Modern Age	Juris Urtāns, Janīna Kursīte: About the symbolism of the Svētupe River (The Holy River) in Latvia
17:20-17:40	Lazo Čučković: Sacred places of the Kupa River region	Palma Karković Takalić: Some questions about mithraic sanctuaries
17:40-17:55	<i>discussion</i>	<i>discussion</i>



Friday, 3 rd June 2016	HALL A	HALL B
09:00-11:00	Narratives and practices in the sacralisation of space (Session Chair: <i>Tibor Komar</i>)	Traces of sacred sites: antiquity (Session Chair: <i>Asja Tonc</i>)
9:00-9:20	Antonia Vodanović, Ivan Huljev: Houses and Paths from Podgora: a Case of Landscape Sacralization	Marija Buzov: Places of Worship in Antiquity
9:20-9:40	Cornelia Florea: Petrila Mine – Sacred underground	Dražen Maršić: Sacralization of the Saloničan rural landscape on the example of Gradina in Uvodići
9:40-10:00	Lidija Bajuk: Across the mountains high, across the waters deep	Martina Dubolnić Glavan: Cult Places in the Rural Landscape as a Reflection of Romanization of an Indigenous Community: An Example of Municipium Aenona
10:00-10:20	Anja Moric, Ana Perinić Lewis: Hero Petar Klepac and his homeland	Silvia Bekavac, Željko Miletić: Castella Petuntium, Nareste and Oneum as sacral dominants
10:20-10:40	Merili Metsvahi: Folklore about the Lake Kaali and the Lake Valgjärv in Estonia	Slavica Filipović, Vladimir Kusik: A Place of Worship of Silvanus in Mursa?
10:40-10:55	<i>discussion</i>	<i>discussion</i>
10:55-11:15	coffee break	
11:15-12:30	Reading of holy places and sites in Islamic tradition (Session Chair: <i>Luka Šešo</i>)	
11:15-11:35	Ehsan Shavarebi: The Temple(s) of Anāhid: Istakhr or Naqsh-e Rājab?	
11:35-11:55	Andrea Rimpf, Dražen Arbutina: Ilok Ottoman mosques	
11:55-12:15	Čazim Hadžimejlić: Sacredness in Islamic buildings with reference to the mosque	
12:15-12:30	<i>discussion</i>	
12:30-14:00	lunch break	



Friday, 3 rd June 2016	HALL A	HALL B
14:00-15:40	(De)Sacralisations: spatial biographies I (Session Chair: <i>Daria Ložnjak Dizdār</i>)	Christian spatial symbolisation I (Session Chair: <i>Katarina Botić</i>)
14:00-14:20	Ana Jordan Knežević: Contribution to the study of development and function of sacral buildings at Zadar territory (4th-9th century)	Olga Špehar: Changing sacred landscape: Christianization of Central Balkans in Late Antiquity
14:20-14:40	Marija Marić Baković, Jela Duvnjak: The continuity of the sacral and actuality of the cult at St. John's Cemetery in Livno	Zvonimir Marinović: Some aspects of the development of Christian liturgy and its influence on sacred space in the early Middle Ages
14:40-15:00	Antonija Zaradija Kiš: Resacralisation of the Saint Martin Space and Its Cultural Perspective	Vladimir Peter Goss: Sacralization of the Vertical
15:00-15:20	Darko Tepert: Carmel, Tabor, Mount of Olives and Zion: Examples of Sacred Continuity of 'holy mountains' in Holy Land	Josef Hložek, Petr Menšík, Milan Procházka: Romanesque churches in southern Bohemia as a case study in the sacralisation of landscape
15:20-15:40	Rosana Ratković: Continuity and discontinuity of the holy sites of Christianity and Islam in the examples from the Sufi tradition	Mirjana Repanić-Braun: The Sacralised Spaces of the Calvary Monuments <i>discussion</i>
15:40-15:55		
15:55-16:15	coffee break	



16:15-17:40	(De)Sacralisations: spatial biographies II <i>(Session Chair: Simša Krznar)</i>	Christian spatial symbolisation II <i>(Session Chair: Katarina Botić)</i>
16:15-16:35	Gábor Klaniczay: Margaret Island and Mount Gellért - Sacred Sites in Medieval and Early Modern Buda	Danko Dujmović: The distribution and spatial arrangement of the patron saints in the Zagreb bishopric according to a list of parish churches dating from 1334
16:35-16:55	Sandis Laime: Livonian Offering Cave in Latvia: from a Sacred Place to Tourist Destination	Maja Cepetić Rogić: St John and Ivanić. Ecclesia, villa, community, insula
16:55-17:15	Tõnno Jonuks: Biographies and continuity of sacred places in Estonia	Ivana Peškan, Vesna Pascuttini-Juraga: Forming of Cultural Landscape through the Network of Sacral Buildings in the Valley of the River Bednja
17:15-17:35	Karen Stark: From Holy Objects to Sacred Spaces: Making Marian Sanctuaries in 14 th c. Hungary	Silvija Pisk: The Blessed Virgin Mary on Garić
17:35-17:55	<i>discussion</i>	<i>discussion</i>
17:55-18:10	Closing of the Conference Juraj Belaj	



ABSTRACTS / SAŽECI

Introductory plenary lecture

Uvodno plenarno izlaganje

prof. ddr. Andrej Pleterski, research advisor

Sacral spatial arrangement of landscape

Human existence is dependent on what happens in nature. In pre-industrial times, people felt a deep sense of awe at the forces of nature, since a mere minor weather disturbance was enough to cause hunger and death. Even in that times, people thought it was possible to influence these natural forces, and a system of magical acts was developed and applied. This system changed and evolved according to the needs dictated by changes in the environment, economy, society, and way of life. The interrelation of individual system variants is the subject of future research, but a solid structure, known and used by ancient Slavs, has already emerged.

Sacral spatial arrangement of landscape was one of magical acts that people created in accordance with their mythical conceptions that with its help they could master the forces of nature, or at least use them for human good. Such an arrangement can be seen as a kind of spatial ideogram detected with a help of regularities in landscape. Initially, the dilemma, whether regularities in landscape are accidental or they are intentional product of the people, must be clarified. Cultural criteria are identified, as well as astronomical and mathematical tools for the study of sacral spatial arrangement.

It is logical that in such arranged landscape are included all the elements that are important for humans: fields, routes, cemeteries, settlements. When we understand the arrangement, we understand why they are all listed ingredients there where they are. A precondition to come across such knowledge is a recognition that past people had their will and their rules of operation as well as they did not behave like movie zombies and were not subordinated to the interpretive rules of modern anthropologists. And if we really understand the arrangement of a specific area, we have the opportunity to discover yet completely unknown traces of human existence. Just GIS spatial analysis is not enough for this.

Sveto prostorno uređenje krajolika

Čovjekovo postojanje uvjetovano je onime što se događa u prirodi. Čovjek predindustrijskog doba imao je duboko usađen osjećaj strahopoštovanja pred prirodnim silama, s obzirom da su već i manji vremenski poremećaji mogli uzrokovati glad i smrt. Čak i u tim vremenima ljudi su vjerovali da je moguće utjecati na sile prirode, zbog



čega se razvio i počeo primijenjivati sustav magijskih praksi. Ovaj se sustav mijenjao i razvijao u skladu s potrebama koje su nametale promjene u okolišu, gospodarstvu, društvu te načinu života. Međuodnos pojedinačnih inačica sustava predstavlja temu budućeg istraživanja, no čvrsta struktura koju su poznavali i koristili drevni Slaveni već je isplivala na površinu.

Sveto prostorno uređenje krajolika jedna je takva magijska praksa koju je čovjek uspostavio u skladu sa svojim mitološkim poimanjima kako bi pomoću nje ovladao silama prirode, ili je barem upotrijebio za svoje dobro. Takvo se uređenje može shvatiti kao neka vrst prostornog ideograma, uočenog na temelju određenih pravilnosti u krajoliku. Kao prvo, potrebno je rasvijetliti dilemu oko toga jesu li te pravilnosti u krajoliku slučajne ili je riječ o čovjekovoj svjesnoj namjeri. Pri tome ćemo definirati kulturne kriterije, kao i astronomske i matematičke alate neophodne za proučavanje sakralnog uređenja prostora.

Logika nalaže da se u tako uređen krajolik uključe svi elementi bitni ljudima: polja, putovi, groblja, naselja. Kada shvatimo uređenje, shvatit ćemo i zašto su sve navedene sastavnice smještene upravo ondje gdje jesu. Preduvjet za stjecanje ovog znanja je spoznaja da su ljudi u prošlosti imali svoju vlastitu volju i svoja vlastita pravila ponašanja, kao i to da se nisu ponašali poput filmskih zombija niti bili podređeni interpretativnim pravilima suvremenih antropologa. Budemo li uistinu razumjeli uređenje određenog područja, imat ćemo priliku otkriti dosad potpuno nepoznate tragove ljudskog postojanja. Sama za sebe, prostorna analiza pomoću GIS-a za tako nešto nije dovoljna.

Human and sacred landscape: paradigms

Čovjek i sveti krajolik: paradigme

Marina Milićević Bradač

Passing through the countryside: how to recognize a sacred place?

Passing through the countryside a wayfarer – being a traveller, hunter, herdsman, soldier or anyone else – would recognize the place devoted to a divinity or sacred in some way. He would know where to stop, make an offering or pray to the divine being lingering in that place (*numen inest*, Ovid. *Fasti*, 3.296). In some places or groves the passerby would see altars or images of gods, enabling him to recognize the sacred spot, but some places were harder to notice because the simpler, rustic cult took place there. Ancient sources offer a whole range of different categories of recognition at the traveller's disposal, if he was interested at all. Apuleius (*Florida* 1.1) told us of the wayfarers who cared about the gods (*religiosi viantium*) and who noticed subtle signs in the scenery, but they were scarce (*pauci percontantes*), while majority did not recognize the sites or simply did not care for them (*ignorantes*).

Prolazeći krajolikom: kako prepoznati sveto mjesto?

Prolazeći krajolikom namjernik – bio on putnik, lovac, pastir, vojnik ili bilo tko drugi – prepoznao bi mjesto posvećeno božanstvu ili na neki način posvećeno. Znao bi gdje se zaustaviti, prinijeti žrtvu ili pomoliti se božanskom biću koje boravi na tom mjestu (*numen inest*, Ovid. *Fasti*, 3.296). Na nekim mjestima ili u šumarcima prolaznik bi vidio žrtvenike ili likove bogova, što bi mu omogućilo da prepozna sveto mjesto, ali neka je mjesta bilo teže uočiti zbog jednostavnijeg, rustičnog kulta koji se tu odvijao. Antički izvori nude cijeli raspon različitih kategorija prepoznavanja koje su putniku bile na raspolaganju, ako je uopće bio zainteresiran. Apulej (*Florida* 1.1.) nam je pripovijedao o putnicima koji su marili za bogove (*religiosi viantium*) i koji su primjećivali suptilne znakove u pejzažu, ali oni su bili malobrojni (*pauci percontantes*) dok većina nije prepoznala mjesta ili ih jednostavno nije bilo briga (*ignorantes*).

Jevgenij Paščenko

The importance of landscape in toponymy contextualization

The complex, interdisciplinary approach to ethnogenesis processes on the territory of Croatia logically implies the role of geographical factors. Natural characteristics of the terrain are important in the historic reconstruction of migrations, the origin and development of sacral sites. The spiritual culture of man is reflected on the environment that is included in the mythological system as a cult site. Its effect is reflected in the toponymy with the sacral function. Archaeology of certain names refers to the existence of the cult, regardless of the disappearance of the cult. In toponymy contextualization, cultural landscape has its function; it contains traces of human activities directed at the environment in the function of mythologization or indirect impact of the sacredness on the landscape elements with regarding it a ritual site. The economic factor is important in the development of the cultural landscape that is marked by a series of components (agricultural activities, livestock, trade, etc.). A special role is played by a defensive function with which the worldview system is associated. Certain peculiarities of the environment are an important part of the context through which toponyms are identified, with the assumption of their sacral content.

The paper presents some theoretical and methodological positions of the cultural landscape reconstruction, significant in presenting the context of the sacral toponymy.

Značenje krajolika u toponimijskom kontekstiranju

Kompleksni, interdisciplinarni pristup problemu etnogenetskih procesa na prostoru Hrvatske logično podrazumijeva ulogu geografskog faktora. Prirodne osobitosti terena su značajni u povijesnom rekonstruiranju migracijskih akcija, nastanka i ra-



zvoja sakralnih lokaliteta. Duhovna kultura čovjeka reflektira se na okoliš koji se uključuje u mitološki sustav kao kultno mjesto. Njegov odjek se osluškuje u toponimiji s funkcijom sakralnosti. Arheologija određenih naziva upućuje na postojanje kulta, bez obzira na nestanak kulta. U toponimijskome kontekstiranju svoju funkciju ima antropogenetski, kulturni krajobraz (cultural landscape) koji sadrži tragove ljudske djelatnosti usmjerene na okoliš u funkciji mitologiziranja ili indirektnog utjecaja sakralnosti na elemente krajolika s njegovim doživljajem kao ritualne lokacije. Gospodarski čimbenik je značajan u nastanku antropogenetskog, kulturnog krajobraza koji je obilježen nizom komponenata (agrarna djelatnost, stočarstvo, trgovina i slično). Posebnu ulogu ima obrambena funkcija s kojom se povezuje svjetonazorski sustav. Određene osobitosti okoliša predstavljaju značajan dio konteksta kroz koji se ostvaruje identificiranje toponima s pretpostavkom o njegovom sakralnome sadržaju. U referatu su prikazana neka teorijsko-metodološka gledišta antropogenskoga rekonstruiranja, značajna u predočavanju konteksta sakralne toponimije.

Barbara Hausmair

Burial archaeology and the multiplicity of sacred spaces: an example from medieval Central Europe

For a long time the analysis of medieval parish cemeteries was not very popular among historical archaeologists. The lack of grave goods in comparison to the rich grave furniture of the early medieval period did not appear very rewarding to study. Shifting the focus from grave goods to the spatiality of medieval burials, this paper discusses how the consideration of space can serve as a valuable tool to study and interpret graves from the Middle Ages. Building on Mircea Eliade's elaborations on humans' repetition of 'cosmogonic' structures in their immediate environment, I argue that medieval people actively constructed sacred spaces on multiply scales – especially when burying a deceased member of the community – and that through these interactions not only social identities but also relationships between different social groups got transcribed into the archaeological record. On the example of burial evidence from medieval central Europe I will exemplify how a detailed spatial analysis of medieval cemeteries on different scales (intra-grave/ intra-cemetery/inter-cemetery/cemetery-church/church-landscape) and its integration with medieval notions of space and liturgical practices can serve as a methodological means to study medieval identify formation in relation to sacred space.

Pogrebna arheologija i raznovrsnost svetih prostora: primjer iz srednjovjekovlja središnje Europe

Tijekom dugog razdoblja analiza srednjovjekovnih župnih grobalja nije uživala veliku popularnost među povijesnim arheolozima. Nedostatak grobnih priloga u odno-



su na bogat grobni inventar ranog srednjovjekovlja nije se činio privlačnim materijalom za proučavanje. Prebacujući žarište s grobnih priloga na prostornost srednjovjekovnih ukopa, u ovom se radu raspravlja o tome kako promišljanje prostora može poslužiti kao vrijedan alat u proučavanju i tumačenju grobova iz razdoblja srednjeg vijeka. Nastavno na ideje koje je Mircea Eliade razradio na temu čovječjeg ponavljanja „kozmogonijskih“ struktura u njihovom neposrednom okruženju, tvrdim kako su srednjovjekovni ljudi aktivno stvarali svete prostore na više razina – naročito kada su pokopavali preminulog člana svoje zajednice – te da su kroz te interakcije ne samo društveni identiteti, već također i odnosi između različitih društvenih skupina, upisivani u arheološke zapise. Na primjeru grobnih dokaza iz srednjovjekovlja srednje Europe pokazat ću kako detaljne prostorne analize srednjovjekovnih grobalja na različitim razinama (unutar groba/unutar groblja/groblje-crkva/crkva-pejzaž) te njihova integracija sa srednjovjekovnim razumijevanjem prostora i liturgijskih praksi mogu poslužiti kao metodološko sredstvo za proučavanje stvaranja srednjovjekovnih identiteta u odnosu prema svetom prostoru.

Marijana Belaj, Mirela Hrovatin

Cultural practices in sacralisation of places

We shall discuss the processes of sacralisation of places from the perspective of cultural anthropology, focusing on the processes of shaping pilgrimage sites. Such a perspective implies that the sacred does not stand beyond culture, rather, it is defined and articulated within cultural practice (Bowman). Likewise, our starting point is the fact that places do not become and exist as pilgrimage sites by an official act or through institutionalization, but are created and recreated as such through conscious effort of pilgrims to use appropriate symbols, myths and rituals in that place (McKevitt). In keeping with this, sacralisation processes for pilgrimage sites primarily ought to be observed and clarified in terms of categories and cosmologies of pilgrims. This presentation will mainly focus on pilgrims themselves, that is, their ideas, symbols, practices and meanings they inscribe into places, transforming them into sacred, or pilgrimage sites. Thereby the basic questions will be directed at the interaction of pilgrim's experiences and places. Based on the results of numerous studies, we shall consider how the pilgrims create pilgrimage sites and how they inscribe their experience into them. We shall also discuss how pilgrimage destination embodies and reflects the sacred and, in turn, influence the pilgrim's experience.

The general insight in the perspective of cultural anthropology on the processes of sacralisation of pilgrimage sites we shall concretize through the results of research on vows, as a non-institutional personal religiosity, in the sanctuary of Our Lady of Marija Bistrica. In terms of content and performance, vows reveal particular historical, religious and socio-cultural forces and their dynamics, which remain permanently inscribed into the sacred place once the devotion has been concretized. With this, they offer insight into the dynamics of the pilgrim's understanding of the sacred place.



Kulturne prakse u sakralizaciji mjesta

Iz perspektive kulturne antropologije govorit ćemo o procesima sakralizacije mjesta s fokusom na procese oblikovanja hodočasničkih mjesta. Takva perspektiva podrazumijeva da sveto ne egzistira izvan kulture, nego je definirano i artikulirano u okviru kulturne prakse (Bowman). Također, polazimo od činjenice da mjesto ne postaje i biva hodočasničkim nekim dekretom ili institucionalizacijom, već ga takvim čine hodočasnici svjesnom uporabom prikladnih simbola, mitova i obreda u tom mjestu (McKevitt 1991:79). U skladu s time procese sakralizacije hodočasničkog mjesta prije svega valja sagledavati i osvijetljavati u hodočasničkim kategorijama i kozmologijama.

U izlaganju ćemo se u glavnini fokusirati na hodočasnike same, odnosno na njihove ideje, simbole, prakse i značenja koje upisuju u mjesta oblikujući ih u sveta, odnosno hodočasnička. Temeljna pitanja će pritom biti usmjerena na interakciju hodočasničkih iskustava i mjesta. Oslanjajući se na rezultate brojnih istraživanja govorit ćemo o tome kako hodočasnici oblikuju hodočasnička mjesta i kako svoje iskustvo upisuju u njih, te kako hodočasničko odredište utjelovljuje i reflektira sveto i time povratno utječe na oblikovanje hodočasničkih iskustava.

Opći uvid u kulturnoantropološki pogled na procese sakralizacije hodočasničkih mjesta konkretizirat ćemo kroz rezultate istraživanja zavjetnih praksi, kao neinstitucionalne osobne religioznosti, u svetištu Majke Božje Bistričke. Zavjetne prakse sadržajno i u načinu izvođenja upućuju na konkretne povijesne, religijske i sociokulturne silnice i njihovu dinamiku koje konkretizacijom zavjeta na svetom mjestu ostaju trajno upisane u njega. Time nude uvid u hodočasničko razumijevanje svetoga mjesta, kao i u promjene tog razumijevanja.

Daniela Patti, Laura Carnevale

Sacralization of Landscape and Sacred Places in Apulia: The case of "Hermitage of San Nicola"

In the relationship between man and space, sacred spaces are a privileged way to investigate the social and cultural history of a territory.

During the Late Antiquity Christianity changes and expands the boundaries and the perspectives of the sacred: this is made evident, for instance, in the "sacralization of the borders" by means of suburban sanctuaries or by the use of the expression *limina* in the funerary epigraphy.

During the Middle Ages the dimension of the sacred is reflected in a specific socio-political organization of the space and is often configured as a "landscape of power". The perception of a physical space held as sacred seems to be crystallized: in this way are to be explained some examples of continual use of the same spaces that remain sacred in different periods and cultures.



The sacred spaces are signs and markers in the perception of the physical, symbolic and cultural space: therefore we have to study local contexts through the analysis of all the available sources, including the spatial distribution of the holy places, according to the perspective of global history of the "Landscape Archaeology".

In the organization of the territory, the sacred space can be considered as a result of a cultural construction that interacts with the tangible and intangible heritage of the community. This is the case of the so-called "Hermitage of San Nicola", on the Gargano promontory (Apulia): an early medieval church with an apse and a single aisle, to be linked with the important Benedictine Abbey of *St. John de Lama*, mentioned by the sources in the eleventh century, possibly a xenodochum for the pilgrims who passed by here to the important sanctuary of St. Michael Monte Sant'Angelo.

Sakralizacija krajolika i sveta mjesta u Apuliji: primjer "Pustinjačke zajednice svetog Nikole"

U međuodnosu čovjeka i prostora, sveti su prostori jedan privilegirani način za proučavanje društvene i kulturološke povijesti nekog područja. Tijekom kasne antike kršćanstvo je promijenilo i proširilo granice i perspektive svetoga: to je primjerice vidljivo u „sakralizaciji granica“ pomoću suburbanih svetišta ili korištenjem izraza *limina* na funeralnim epigrafskim spomenicima.

Tijekom srednjeg vijeka, dimenzija svetoga održava se u specifičnoj društveno-političkoj organizaciji prostora te se često uobličuje kao „krajolik moći“. Doživljaj fizičkog prostora kao svetog čini se jasan: na taj način valja objasniti određene primjere kontinuirane uporabe istih prostora, koji ostaju svetima kroz različita razdoblja i kulture. Sveti prostori su simboli i nositelji doživljaja fizičkog, simboličkog i kulturnog prostora: prema tome, valja nam proučavati lokalne kontekste kroz analizu svih dostupnih izvora, što uključuje i prostorni raspored svetih mjesta, u skladu s poimanjem svjetske povijesti na način „arheologije krajolika“.

Kada je riječ o uređenju zemljopisnog područja, sveti prostor može se smatrati ishodom kulturološkog stvaranja u uzajamnom djelovanju s materijalnom i nematerijalnom baštinom zajednice. Takav je slučaj i s takozvanom „Pustinjom svetog Nikole“ na poluotoku Gargano u Apuliji: riječ je o ranosrednjovjekovnoj jednobrodnoj apsidalnoj crkvi, koju je moguće povezati s važnom benediktinskom opatijom *svetog Ivana in lamis*, spomenutom u izvorima iz 11. stoljeća, mogućim hospicijem za hodočasnike koji su ovuda prolazili na putu za svetište svetog arkandela Mihovila u mjestu Monte Sant'Angelo na Garganu.



Traces of sacred sites: prehistory

Tragovi svetih mjesta: prapovijest

Dimitrij Mlekuž

Folded landscape: prehistoric ritual landscape around Škocjan

Ritual, sacred places or landscapes, are not a "cultural constructs", or site of competing discourses. Idea of construction suggests the primacy of human agency in construction of these places using bricks of discourse. These understandings of implies ontological divide between human agents (those who construct, arrange or assemble) and passive things that have been arranged and assembled together. In my paper I want to acknowledge an active, agential capacity of more-than-human world of actors who are variously enrolled in in the actions of humans, who play their own scripts or who resist the acts performed in their midst. We have to consider the power of those places in creation of this landscape. The landscape around Škocjan landscape is structured around river Reka, and the place where it sinks into the underworld. The underworld is palpable, visible on the surface. Surface is just a thin membrane over the underworld. There is hardly outside or inside, surface or underworld, the landscape is folded into itself, it is just a series of folds, a relative position ripe with shadows, obscurities, edges, that all give way once you round the corner, make it over the crease. This folded landscape is a result of chaotic creative/ destructive force of enormous magnitude that can be seen and felt at the moments. I want to develop argument that prehistoric ritual landscape emerge through practices, involving not only human agents but other forms of agency as well. Here the agency of landscape, caves, the underworld is so powerful and dangerous, that it takes enormous effort to carve out places for humans, to separate world of humans and sacred, to unfold the landscape into profane and scared landscape and to keep these folds separated.

Presavijeni prostor: pretpovijesni ritualni prostor oko Škocjana

Ritualna i sveta mjesta i prostori nisu „kulturni konstrukti“ ili mjesta suprotstavljenih diskursa. Koncept stvaranja upućuje na prvenstvo čovjekovog djelovanja u stvaranju tih mjesta korištenjem cigli diskursa. Ovo shvaćanje podrazumijeva ontološku razdjelnicu između ljudskih djelovanja (onih koji stvaraju, uređuju ili okupljaju) i pasivnih stvari koje su uređene ili sakupljene. U svom radu želim posvjedočiti postojanje jednog aktivnog, djelujućeg svojstva nadljudskog svijeta činitelja koji su na različite načine uključeni u djelovanja ljudi, koji igraju svoje vlastite uloge ili koji se opiru činima koji se zbivaju među njima. Nužno je uzeti u obzir značenje ovih mjesta u stvaranju tog prostora. Prostor oko Škocjana organiziran je u odnosu na rijeku



Reku te na mjesto na kojem ona ponire u podzemlje. Podzemlje je opipljivo, vidljivo na površini. Površina je tek tanka opna nad podzemljem. Jedva da postoji vanjšina ili unutrašnjost, površina ili podzemlje, prostor je presavijen u sebe, nije drugo već niz pregiba, relativna pozicija puna sjena, zatamnjenja, rubova, koji svi uzmiču kad jednom zamakneš za ugao, prijeđeš preko pregiba. Ovaj preklapljeni prostor posljedica je kaotične kreativne/razarajuće sile ogromnih razmjera, koja se u određenim trenucima može vidjeti i osjetiti.

Namjera mi je obrazložiti kako pretpovijesni ritualni prostor nastaje kroz praksu, obuhvaćajući ne samo ljudsko djelovanje već i druge oblike djelovanja. Ovdje je djelovanje prostora, pećina, podzemlja, tako snažno i opasno da zahtijeva strahovit napor stvoriti prostor za ljude, razdvojiti svijet ljudskoga od svijeta svetoga, rasklopiti prostor na svjetovni i sveti te održati to dvoje razdvojenim.

Ivor Karavanić, Mia Čujkević-Plečko, Silvija Lasić

Aspects of symbolic behaviour at Croatian Palaeolithic sites

A number of different aspects of symbolic behaviour in the Palaeolithic have been studied intensively in the last three decades. Various types of finds indicative of symbolic behaviour were found also at Croatian Palaeolithic sites. This paper presents a review of such finds, observed in a broader archaeological context of the Middle and Upper Palaeolithic. The earliest finds pointing to symbolic behaviour—eagle talons that may have been used as personal ornaments—come from the Middle Palaeolithic layers of the Krapina rockshelter. A possibility of cannibalism (Krapina, Vindija) and specific places where such practices occurred will also be discussed. Indisputable finds of personal ornaments in Croatia come from the early Upper Palaeolithic layers of Šandalja II. Finds of this type are common at a number of late Upper Palaeolithic sites in the Adriatic region (Šandalja II, Pupićina cave, Vešanska cave, Romualdova cave, Vlakno). Perforated sea snail shells from the Zala cave are the earliest evidence of contacts between Palaeolithic groups that inhabited the Croatian coast and hinterland. In addition to personal ornaments pointing to Upper Palaeolithic symbolism, there are also simple geometric depictions on bone (Šandalja II) and lithic finds (Šandalja II and Vlakno), as well as the early making of ceramic figurines in the cave site of Vela Spila.

Vidovi simboličnog ponašanja na hrvatskim paleolitičkim nalazištima

U posljednja tri desetljeća intenzivno su proučavani različiti aspekti simboličnog ponašanja u paleolitiku. Različite vrste nalaza koje upućuju na simbolično ponašanje pronađene su i na hrvatskim paleolitičkim lokalitetima. Ovaj rad donosi pregled takvih nalaza promatrajući ih u širem arheološkom kontekstu srednjeg i gornjeg paleolitika. Najraniji nalazi koji bi mogli upućivati na simbolično ponašanje potječu iz sred



njeg paleolitika Krapine i predstavljaju moguće osobne ornamente u vidu orlovih pandža. Raspravljat će se i o mogućnosti postojanja kanibalizma (Krapina, Vindija) i posebnih mjesta za vršenje takvih radnja. Nedvojbeni nalazi osobnih ornamenata u Hrvatskoj potječu iz ranoga gornjeg paleolitika s nalazišta Šandalja II, a takvi su ornamenti učestali na više nalazišta kasnoga gornjeg paleolitika jadranskog područja (Šandalja II, Pupićina peć, Vešanska peć, Romualdova pećina, Vlakno). Probušene ljuštore morskih puževa iz špilje Zale dokaz su najranijeg kontakta paleolitičkih skupina koje su nastanjivale obalu i zaleđe. Osim osobnih ornamenata, na simboliku gornjeg paleolitika upućuju jednostavni geometrijski prikazi na koštanim (Šandalja II) i litičkim nalazima (Šandalja II i Vlakno) te izrada keramičkih figurica na nalazištu Vela Spila.

Mitja Guštin, Alja Žorž

Nova tabla at Murska Sobota. A case of a burial site as a sacred area

The plain landscape surrounding the modern settlement of Murska Sobota is visually a wide, hardly corrugated flat land, characteristic for the region of Pannonia. An extended area covered with fields located near a vast gravel pit by the present lake of Sobota, has been designated as Nova tabla. It is interwoven with former channels of the river Mura and minor streams. A meandering stream Dobel gave these plains a distinctive character, among other riverine formations, until the recent establishment of an agrarian landscape. The area of Nova tabla, with its fields and minor woodlands in the distinctive image of Prekmurje, has been completely altered in the process of highway construction and its accompanying structures.

The authors will present a multiperiod burial site (Early Iron Age, Late Iron Age, Roman Period, Slavic Period) at Nova tabla at Murska Sobota as a case study, with emphasis on the continuous use of a certain place as one of the important occurrences for identification of a ritual space. The spatial and temporal range of an area where the deceased were laid to rest and specific grave goods are both symbolic carriers that have played an important role in the process of inhumation. The study of a wide area around the Nova tabla site, and above all the context of the settlement space, has indicated that people selected a certain area on this position for a cemetery with precision and intention to preserve the sacredness of the deceased and for the remembrance of their ancestors. These limited locations of individual burial sites have become key points in a spatial sense and on a symbolic level, and have served as spots for orientation for the descendants and newcomers in regard to the organization of their living spaces.

Nova tabla u Murskoj Soboti. Primjer pogrebnog mjesta kao svetog prostora

Ravni pejzaž u okružju suvremenog naselja Murske Sobote najvećim je dijelom široka i tek ponekad namreškana ravnica, karakteristična za područje Panonije. Prošireno područje pod poljima kraj ogromne šljunčare, današnjeg Soboškog jezera, označeno je kao Nova tabla. Ispresijecano je bivšim kanalima rijeke Mure i manjim vodotocima. Meandrirajući tok potoka Dobel, uz ostale vodotoke, ovim je ravnicama dao specifičan karakter koji se održao sve do nedavnog uspostavljanja agrarnog pejzaža. Područje Nove table, sa svojim poljima i manjim šumarcima, u specifičnoj je slici Prekmurja u potpunosti izmijenjen tijekom procesa izgradnje autocesta i pripadajućih gradnji.

Autori predstavljaju multiperiodnu koncentraciju pogrebnog mjesta (starije i mlađe željezno doba, rimsko i slavensko) na lokalitetu Nova tabla u Murskoj Soboti kao studiju slučaja, s naglaskom na kontinuirano korištenje određenog mjesta kao jednog od najvažnijih elemenata za identifikaciju ritualnog prostora. Vremenski i prostorni raspon područja na kojem su umrli pokopavani, kao i specifični grobni prilozi, čine simboličke nositelje koji su igrali važnu ulogu u procesu pokopavanja. Proučavanje šireg područja oko Nove table te, iznad svega, kontekst prostora naseljavanja, ukazuje da su žitelji na tom mjestu odabrali određeno područje za groblje sa svjesnom namjerom da očuvaju svetost pokojnika i spomen na svoje pretke. Ove ograničene lokacije pojedinačnih pogrebnih mjesta postale su ključnim točkama u prostornom smislu i na simboličkoj razini te su poslužile kao mjesta orijentacije za potomke i priodšlice s obzirom na organizaciju vlastitog životnog prostora.

Marko Dizdar, Slavica Filipović

A Late La Tène Scordiscan Sanctuary from Osijek

Finds of the La Tène Culture from the area of Osijek have been known since the end of the 19th century. The results of investigations demonstrated the existence of several sites located on the right bank of the Drava River. In the mid-1950s, workers quarrying clay for brickworks in the eastern part of Osijek (at the site of Zeleno polje) uncovered, and to a large extent destroyed a Late Hallstatt and Early- and Middle La Tène cemetery of the Scordisci. The central settlement occupied an elevated position in the Lower Town, at the position of the present-day Hospital, as borne out by rescue excavations carried out during the 1980s, which yielded a number of pottery kilns and iron melting furnaces. The settlement extended southwards from the Drava River in the length of 300-400 m, until the Barracks site. Since the Roman city of *Colonia Aelia Mursa*, as well as the modern city (Lower Town) was subsequently erected at the same position, the Scordiscan settlement was only partly preserved. Nevertheless, the abundance of the collected assemblage points to its importance



as the westernmost centre of the Scordisci.

The major rescue excavations carried out at the Barracks site in the Lower Town of Osijek due to the construction of a new university campus yielded the remains of Roman architecture with abundant finds dated between the 2nd and 4th centuries. During the construction of the Teacher's College at the northern edge of the former Barracks, the rescue excavations in 2008 and 2009, covering 2700 m², in addition to abundant remains of modern and Roman architecture, yielded also a number of items of weaponry and horse gear, as well as human and animal bones, which presumably correspond to ritual activities performed by Scordiscan warriors.

Kasnolatsensko svetište Skordiska u Osijeku

Nalazi latenske kulture s područja Osijeka poznati su od kraja 19. st., pri čemu rezultati provedenih istraživanja pokazuju kako se radi o više nalazišta smještenih na desnoj obali rijeke Drave. Sredinom 50-ih godina 20. st. u istočnom dijelu grada (Zeleno polje), pri iskopu zemlje za rad ciglane, pronađeno je i većim dijelom uništeno kasnohalštatsko te rano- i srednjolatsensko groblje Skordiska. Središnje naselje smjestilo se na povišenom položaju u Donjem gradu, na položaju današnje Bolnice, o čemu svjedoče rezultati zaštitnih istraživanja poduzetih 80-ih godina 20. st. kada su pronađene brojne keramičarske peći kao i peći za taljenje željeza. Naselje se rasprostiralo od Drave 300–400 m prema jugu, sve do položaja Vojarne. S obzirom da su na istom položaju podignuti rimski grad *Colonia Aelia Mursa*, a potom i dio današnjeg Osijeka (Donji grad), naselje Skordiska sačuvano je tek manjim dijelom. Ipak, brojnost prikupljenih nalaza ukazuju na njegovu važnost kao najzapadnijeg središta Skordiska. Uslijed izgradnje novog sveučilišnog kampusa na položaju nekadašnje Vojarne u Donjem gradu, započela su velika zaštitna istraživanja u kojima su pronađeni ostaci rimske arhitekture s obiljem nalaza datiranih od 2. do 4. st. S izgradnjom budućeg Učiteljskog fakulteta, koji je položen na sjevernom rubu nekadašnje Vojarne, na površini od 2.700 m², tijekom zaštitnih istraživanja 2008. i 2009. godine, uz brojne ostatke moderne i rimske arhitekture, pronađeni su i brojni nalazi naoružanja i konjske opreme te ljudske i životinjske kosti za koje se pretpostavlja da odgovaraju ritualnim aktivnostima koje su provodili ratnici Skordiska.

Daria Ložnjak Dizdar

Places of the dead – Late Bronze Age sacred places in the Carpathian Basin

Cemeteries with a larger number of burials can be recognized in the Carpathian Basin starting with the Bronze Age. Late Bronze Age communities buried their deceased members in the vicinity of their settlements, mostly along the paths leading to the settlements. Cremation was the usual way of burial. The funeral practice consisted of

several phases: the construction of the pyre, placement of the deceased person on the pyre, cremation, feast, collection of the cremated remains, disposal of the remains in a grave pit, funeral feast. The study of archaeological remains from the graves distinguished the phases of the ritual, carried out with greater or smaller differences within the community. Since very few pyres have been preserved and discovered in the Carpathian Basin so far, the sacralisation of space can primarily be discussed in the case of cemeteries, where the ritual parting with the dead took place, either completely or at least partly. The creation of sacred places depended on beliefs. A recognizable sign of sacralisation of landscape for burial is the continuity of place. In certain cases, such continuity of sacred places was several hundred years long. Towards the end of the Late Bronze Age, tumulus burials appeared in the southern part of the Carpathian Basin. Earthen mounds erected above the graves were often preserved as marks in the landscape, which in time gave rise to various stories and legends. Interestingly, there are cases that one-time sacred places were subsequently reused for the same purpose.

Mjesta mrtvih – sveta mjesta u kasnom brončanom dobu u Karpatskoj kotlini

Groblja s većim brojem pokojnika otkrivena su u Karpatskoj kotlini od brončanog doba. U kasnobrončanodobnim zajednicama svoje su pokojnike pokopavali u blizini naselja. Uobičajeni način pokopavanja bio je spaljivanje. Pogrebni običaj imao je nekoliko faza: izgradnja lomače, stavljanje pokojnika na lomaču, spaljivanje, gozba uz lomaču, skupljanje ostataka pokojnika, polaganje u grobnu raku, pogrebna gozba. Faze rituala su prepoznate u arheološkim ostacima u grobovima i provodila su se s većim ili manjim razlikama unutar zajednice. Kako su lomače sačuvane i pronađene u vrlo malom broju u Karpatskoj kotlini, o sakralizaciji mjesta može se prije svega govoriti na grobljima gdje se dijelom ili možda sasvim provodio ritual ispraćaja pokojnika. Oblikovanje svetih mjesta ovisilo je o vjerovanjima. Jedan od prepoznatljivih znakova posvećenog prostora za ukope pokojnika je kontinuitet mjesta na koje se pokopava, a koje se u nekim slučajevima koristi i nekoliko stotina godina. Krajem kasnoga brončanog doba na prostoru južnog dijela Karpatske kotline pojavljuje se pokop pod tumulom. Često su nasipani zemljani humci nad grobom ostali znakovi u prostoru oko kojih su se vremenom isplele različite priče. Zanimljivi su i primjeri ponovnog zaposjedanja prethodnih svetih mjesta za istu praksu.



Myth in landscape

Mit u prostoru

Vitomir Belaj, Juraj Belaj

Around and below Divuša: traces of arrival of Perun's mother in our lands

In their pursuit of the remains of structured groups of mythically conceived toponyms in the area of the present-day Sisak Diocese, the authors came across an unusual toponym in the area of Dvor na Uni, pointing to previously unobserved mythical concepts of ancient Slavs, generally held to have disappeared before the separation that took place between the 4th-6th century. There are those who try to associate this oikonym and hydronym, *Divuša*, with the presumed female partner of the pre-Indo-European supreme god **djeus p'ter* in the form **djewa mater*, which has been confirmed on Linear B tablets of pre-Homeric Greeks in Pylos in Peleponnese as *di-wija* (Zeus's wife). The remnant of the name **djeus p'ter* in the younger Slavic variant **Divъ* is found in the adjective *divlji*, and his wife may be discerned in the names of folklore figures such as *Dzewana*, *Děvana* in Western Slavic traditions, and as *Diva* (m., only in sg.) and *dive* (f., pl.) (Див, дивы) among the Eastern Slavs. Among the Southern Slavs, at present they can only be detected in toponyms such as *Divuša*, *Diviška* etc.

Toponyms of such forms generally refer to settlements situated below mountains and adjacent to watercourses, which are often accompanied by toponyms derived from the name of the god of cattle and the underworld, *Veles*. Near Dvor, such oikonoms are *Divuša*, a village at the foot of Mount Zrinska gora, and the *Divuša* river (whose left tributary is *Mala Rieka*—Small River—implying that *Divuša* was considered “big”, in the mythical sense, a true river). To this we may also add *Volinja* and *Volinjska rijeka*, *Velešnja* and *Veleška rijeka* in the Una valley, but also at other places. There are also significant clusters of toponyms of this kind elsewhere in the Slavic world, for instance, there are particularly important analogies in southern Bohemia and at the confluence of the Odra river with the Baltic Sea.

The results of archaeological excavations (the latest excavations at Gora and at Brekinjova kosa in the Banovina region) substantiate our premonitions about a pre-Christian date of such groups of mythically conceived toponyms. The excavations yielded fragments of the so-called perforated Slavic pottery derived from the Prague culture, which appears in the late 6th, 7th and—increasingly more rarely—the 8th century, i.e. belongs to the pagan horizon, that is, the period of Slavic colonization of the territory of the Mura, Drava, Sava and Una rivers.

The latest research into the earliest Slavic pottery in the area settled by the west

ern group of the Southern Slavs (Bekić 2016) shows that the appearance of perforated pottery may be traced from the present-day western Slovakia, through eastern Austria and western Hungary, to Slovenia—north-eastern in particular and, finally, north-western Croatia. Such a spatial distribution corroborates the assumption that the present-day Banovina region, situated on an ancient route that connected Panonia with the Adriatic Sea, was settled already in the pre-Christian period by the Slavs, who populated the territory with their own gods. It points also to the direction from which the (group of) population arrived, bringing with them, among other things, their own technology of making pottery.

Oko i ispod Divuše: tragovi dolaska Perunove majke u naše krajeve

Autori su tragajući za ostacima strukturiranih skupina mitski osmišljenih toponima na području današnje Sisačke biskupije naišli na području Dvora na Uni na neobičan toponim koji upućuje na do sada neuočene mitske predodžbe starih Slavena za koje se općenito misli da su nestale prije razlaza od IV. do VI. st. Riječ je o ojkonimu i hidronimu *Divuša* kojega pokušavaju povezati s pretpostavljenim ženskim parom praindoeuropskoga najvišeg boga **djeus p'ter* u obliku **djewa mater* odnosno, potvrđeno kod predhomerskih Helena u Pylu na Peleponezu na pločicama s linearnim B pismom, kao *diwija* (Zeusova žena). Prežitek imena **djeus p'ter* u mlađoj, slavenskoj inačici **Divъ* nalazi se u pridjevu *divlji*, a njegova se žena može slutiti u imenima folklornih likova kao što su *Dzewana*, *Děvana* u ophodima kod zapadnih Slavena te *Diva* (m., samo sg.) i *dive* (f., u pl.) (*Див, дивы*) u predajama kod istočnih. Kod južnih ih se može za sada iščitavati samo iz toponima poput *Divuša*, *Diviška* i sl.

Toponimi tih oblika se u pravilu odnose na naselje ispod gore te uz tekuće vode, a nerijetko su praćena toponimima izvedenima iz imena boga stoke i podzemlja *Velesa*. Kod Dvora su to selo *Divuša* ispod Zrinske gore i rječica *Divuša* (s lijeva prima pritoku *Mala Rieka*, što znači da je *Divuša* bila „velika“, u mitskom smislu prava rijeka), još u Pounju *Volinja* i *Volinjska rijeka*, *Velešnja* i *Veleška rijeka*, ali i drugdje. Znakovitih nakupina toponima te vrste ima i drugdje u slavenskom svijetu, a posebice su važne paralele u južnoj Češkoj i kod ušća Odre u Baltičko more.

Rezultati arheoloških istraživanja (najnovija istraživanja u Gori i na Brekinjovoj kosi na Banovini) potkrepljuju slutnje o pretkršćanskoj starini ovako strukturiranih skupina mitski osmišljenih toponima. Pronađeni su ulomci tzv. rupičaste slavenske keramike ponikle iz praške kulture koja se javlja tijekom kasnog VI., VII. i, sve rjeđe u VIII. st., tj. pripada „poganskome“ horizontu odnosno razdoblju doseljavanja Slavena na područje Mure, Drave, Save i Une.

Prema najnovijim istraživanjima najranije slavenske keramike na području koje je naselio zapadni dio južnih Slavena (Bekić 2016), vidi se da se pojava rupičaste keramike može pratiti od današnje zapadne Slovačke kroz istočnu Austriju i zapadnu Mađarsku do Slovenije, osobito sjeveroistočne, te – konačno – sjeverozapadne Hrvatske.



Ovakva prostorna slika potvrđuje pretpostavku da su današnju Banovinu, koja se nalazila na jednom od drevnih putova koji su Panoniju spajali s Jadranom, Slaveni nastanili još u pretkršćansko doba te na njenom području uspostavili štovanje svojih bogova, a ukazuje i na smjer dolaska (skupine) stanovništva koje je, uz ostalo, donijelo sa sobom i svoju vlastitu tehnologiju izrade keramike.

Marko Smole

Sacred Slavic triangle in the upper Kupa and Čabranka valley, a story about pre-Christian and Christian landscape sacralisation

Upper Kupa and Čabranka valley with the mediaeval Osilnica and partially Gerovo communes is usually considered as a remote area. By determining the place of the alleged settlement of Slavic immigrants in Čačič, above the valley, we defined the main points of the triangular Slavic mythological structure in the landscape. Based on the sanctuary of Our Lady on Sveta Gora (Holy Mountain) and other toponyms, we traced a regular sacred triangle of ideal proportions. A question is raised whether Perun's point on Kraljev vrh (King's Peak) may be associated with the Slovene mythological person Kresnik, Perun's son – his governor in the local community and the first king? We presented a hypothetical process of the Christian occupation of the sacred Slavic landscape by impressing the dominant bivalent ideology of Christianity (good – evil, west – east) in former pagan space, followed by a complete crossing of the space (heaven – earth, north – south). In this, we completely respected the Sun's angle and the meaning of the confluence of the Čabranka River as a symbolical place for crossing. Reflection about the hypothetical mythological local hero Petar Klepac (locally named *Pitr Kljepc*) is presented, alongside two stories about how he acquired his supernatural power: his active role in the fight between oxen – Kresnik – or following the encounter with a fairy in a green grove. A question is raised whether the different stories are the result of different Slavic groups, which met at the same place, in the sanctuary of a female deity. They shared the same sanctuary in the subsequent centuries with the Gottschee Germans, the immigrants from various parts of Carniola and Gorizia, as well as with the people from the coastal Kvarner area.

Sveti trokut doline gornje Kupe i Čabranke, o pretkršćanskoj i kršćanskoj sakralizaciji prostora

Dolina gornje Kupe i Čabranke, sa srednjovjekovnim župama Osilnica i djelomično Gerovo, smatra se izoliranim područjem. Određivanjem mjesta navodnoga naseljavanja slavenskih doseljenika u Čačiču definirali smo glavne točke tročlane mitološke strukture. Na temelju svetišta Majke Božje na Svetoj Gori i ostalih toponima definirali smo pravilni sveti trokut u idealnim razmjerima. Postavlja se pitanje je li određivanje prostorne točke Peruna na Kraljevom vrhu možda povezano sa slovenskim Kresni



kom, Perunovim sinom – namjesnikom u lokalnoj sredini i prvim kraljem. Prikazali smo hipotetski postupak kršćanskog zauzimanja svetoga slavenskog prostora utiskivanjem istaknute bivalentnosti kršćanske ideje (dobro – zlo, zapad – istok) te u nastavku s potpunim križanjem prostora (nebo – zemlja, sjever – jug). Pritom je poštovan Sunčev kut te značenje ušća rijeke Čabranke u Kupu kao simboličnog mjesta prijelaza. Predstavljeno je razmišljanje o mogućoj mitološkoj osnovi narodnog junaka Petra Klepca – *Pitra Kljepca* na temelju dviju priča o zadobivanju natprirodne moći: njegovom aktivnom ulogom u borbi između volova – Kresnika – ili nakon susreta vile u zelenome gaju. Postavlja se pitanje jesu li različite priče rezultat različitih slavenskih skupina koje su se susretale na istome mjestu svetišta ženske boginje. Isto svetište su stoljećima kasnije dijelile s kočevskim Nijemcima, došljacima iz različitih dijelova Kranjske i Goriške te Primorcima s Kvarnera.

Stipe Rosandić

The Holy Triangle in Slavonia – a contribution to studying Croatian mythology

Research of the Slavic mythology and the traces of ritual organizing, gets us closer to the Slavic history, which is not recorded in written documents. When asked what happened to Slavonia in the pre-Christian period and what are the contacts of Slavonia with Slavic beliefs, answers are extremely scarce. Therefore, in my presentation, I will focus on the results of Andrej Pleterski, Vitomir Belaj and Juraj Belaj and present the holy triangle, which I found in the area of today's Brod-Posavina County and Požega-Slavonia County, which corresponds with the parameters of the design of the ceremonial organization of ancient Slavs. Using this example, my desire is to show the development of the possible ritual organizing of the Slavs in Slavonia and add this site to the lists of previously discovered sites that confirm the existence of Proto-Slavic holy space. Brodsko-posavski and Požega-Slavonian holy triangle opens up a whole new field of research of the development of the Proto-Slavic religion in Croatia, and perhaps offers some new answers regarding the beliefs of the groups that inhabited the space of Slavonia in the Middle Ages.

Sveti trokut u Slavoniji – prilog poznavanju hrvatske mitologije

Istraživanje Slavenske mitologije i tragova obrednog organiziranja približava nas razmišljanju o slavenskoj povijesti koja nije zapisana u pisanim spomenicima. Na pitanje što je sa Slavonijom u pretkršćanskom razdoblju i kakvi su doticaji Slavonije sa slavenskim vjerovanjima izrazito je malo odgovora. Stoga ću se u izlaganju usredotočiti na rezultate Andreja Pleterskog, Vitomira i Jurja Belaja te prikazati sveti trokut kojeg sam pronašao na prostoru današnje brodsko-posavske županije i požeško-slavonske županije, a koji odgovaraju zacrtanim parametrima o konstruiranju obrednog orga



niziranja starih Slavena. Pomoću tih primjera želja mi je pokazati razvoj mogućeg obrednog organiziranja Slavena u Slavoniji i pridodati ovaj lokalitet listi prethodno otkrivenih koji potvrđuju postojanje praslavenskog svetog prostora. Ova dva sveta trokut otvaraju sasvim novo polje istraživanja razvoja praslavenske vjere u Hrvatskoj te možda nude neke nove odgovore glede vjerovanja grupa koje su nastanjivale prostor Slavonije u srednjem vijeku.

Jelka Vince Pallua

“Old Baba Vukoša” – a new Figurative Representation of the Mythical Baba

An increasing number of areas in Croatia are being identified as sites where unbaptized Croats left vestiges of their most sacred mythical events. In this paper, the author addresses the *Baba*, one of the attributes of Mokosh, the supreme goddess of the ancient Slavs in the tripartite divine structure of the principal myth. The paper will discuss two unique figurative representations of the mythical *Baba*, the only ones in female form found to date.

The first *Baba* that the author discovered during field-work in 1994 is a grotesque female figure carved out of live rock with emphasized feminine attributes in Grobnik near Rijeka. The shape of this unique Grobnik *Baba* confirms that the amorphous monoliths *Babas* that the author found on Krk and Velebit (with the established omnipresence of water, as well as the legend about kissing the *Baba* and donating her) really do represent the female figure – “the Mistress at the Gates” who stands at the crossing point from one area to another.

In 2012 the author found the second figurative representation of *Baba* in Istria. It is a drawing of a fat old woman with loose hair on the wall of the church of St. Mary's in Gračišće near Pićan. Beside the drawing there is an inscription written in Gothic script that reads “Stara baba Vukoša”/“Old baba Vukoša” carved at the time when the plaster was still fresh, as testified by the academician Branko Fučić. Contrary to the opinion that the old baba Vukoša is a sarcastic comment about some fat woman from Gračišće, this figure, accompanied by the inscription, has for the first time been placed and interpreted in a mythological context.

On the basis of these two unique figurative representations of the *Baba*, legendary heritage, oral tradition, rituals accompanying the *Babas* as well as several indicators, the author connects the *Baba* with the supreme Proto-Slavic goddess Mokosh. She concludes that the drawing of a fat woman must have been inscribed into still wet plaster by some infertile woman, or a woman in need who, having preserved the “old religion”, still in the 16th century prayed for help (also) to the pagan goddess Mokosh in the votive church dedicated to the Virgin Mary, the most common Christian substitute for Mokosh.

“Stara baba Vukoša” – nov figurativan prikaz mitske Babe

Sve se brojnija područja u Hrvatskoj iščitavaju kao sakralizirani prostori u koje su nepokršteni Hrvati „upisivali” svoja najsvetija mitska zbivanja. U ovom će se prilogu autorica pozabaviti *Babom*, jednim od pridjevaka Mokoši, vrhovne božice drevnih Slavena u tročlanoj božanskoj strukturi osnovnoga mita. Podastrijet će razmatranja uz dva jedinstvena figurativna prikaza mitskog lika *Babe*, jedina u ženskom obličju dosad pronađena.

Prvi koji je autorica pronašla tijekom terenskog istraživanja davne 1994. godine jest u živoj stijeni isklesani groteskni lik *Babe* s naglašenim ženskim atributima u Grobniku kraj Rijeke. Taj je grobnički primjer potvrdio da i amorfní monoliti *Babe* koje je pronašla na Krku, Velebitu i u Istri (uz potvrđenu sveprisutnost kako vode tako i legende o ljubljenju *babe* i njezinu darivanju) doista personificiraju ženski lik – “gazdaricu na vratima” koja stoji na točki prijelaza iz jednog područja u drugo.

Drugi figurativan prikaz mitske *Babe* autorica je pronašla u Istri 2012. godine. Riječ je o crtežu deblje stare žene raščupane kose utisnut u žbuku na zidu gotičke crkvice Sv. Marije u Gračišću kraj Pićna. Crtež je popraćen grafitom na latiničkoj gotici “Stara baba Vukoša” utisnutim u još svježju žbuku, kako je potvrdio akademik Branko Fučić. Za razliku od dosadašnjeg mišljenja da je riječ o podrugljivom nazivu za neku korpulentniju ženu iz Gračišća, taj je lik, uz popratni natpis, prvi put interpretiran u mitološkom kontekstu.

Na temelju tih dvaju dosad jedinih figurativnih prikaza *Babe*, legendarne baštine, usmenih predaja te uz *babe* popratnih ritualnih čina autorica uz pomoć više pokazatelja povezuje *Babu* s vrhovnom praslavenskom božicom Mokoš. Zaključuje da je taj lik morala utisnuti u još mokru žbuku neka nerotkinja, ili žena u potrebi, koja se još u 16. stoljeću, sačuvavši u svijesti “staru vjeru”, utjecala za pomoć (i) poganskoj božici Mokoš u zavjetnoj crkvi posvećenoj djevici Mariji, najčešćem kršćanskom supstitutu za Mokoš.

Anđelko Đermek

A Mathematical Analysis of Distribution of Sacred Places in the Landscape. The area of Zaprešić as a case study

The mythical landscape of Zaprešić is interpreted according to the model shown on the Zbruch idol, which according to Andrej Pleterski structurally contains the unity of four divine figures – the fertile and infertile couple and three mythical forces: fire, water and earth, which are found concentrated in the middle of the presented mythical landscape. The presentation afterwards examines whether certain mathematical methods can prove any regularity that significantly stands out from a completely random distribution of points. The assumption is that the sacred places in the landscapes sacralized by the old Slavs in pre-Christian times are not distributed randomly, but are often aligned along directions that have certain astronomical significance associated primarily with the characteristic angles that the Sun takes through a ca



lendar year. The second assumption is that the distances between the sacred places are not always random, but can also carry certain symbolic meanings. The analysis includes the places in the area of Zaprešić the importance of which can be supported by historical information, archaeological findings, folk traditions or toponymic terms that can be mythically interpreted and all of which were drawn on the first Habsburg military map from 1783, with the inclusion of three important mountain peaks on Medvednica Mountain. The positions of the Sun are calculated using an computer algorithm that can very accurately calculate its azimuth and elevation at any time from 2000 BC. The following mathematical analysis are conducted: all lines passing through three points, all lines passing through at least two points that coincide with the directions of sunrise or sunset on characteristic dates (solstice, equinox, the feast of St. George and his complementary dates), distribution of distances between sacred places - common modules and measures. For every mathematical analysis, it is examined to what extent the observed structures can really be interpreted as deliberate in terms of sacralization of landscape.

Matematička analiza rasporeda svetih mjesta u krajobrazu. Primjer okolice Zaprešića

Mitski krajobraz interpretira se prema modelu prikazanom na Zbručkom idolu koji prema Andreju Pleterskom u sebi sadrži jedinstvo četiri božanske figure: dva muško-ženska plodna i neplodna para te tri mitske sile: vatre, vode i zemlje, a koje se koncentriraju u središtu istraživanoga mitskog krajobrazu. U izlaganju se zatim propituje mogu li matematičke metode analize rasporeda svetih mjesta u prostoru dokazati neku pravilnost koja značajno odskače od sasvim slučajnog rasporeda. Polazi se od pretpostavke da svete točke starih Slavena u nekom mitskom krajobrazu nisu raspoređene slučajno, nego da one međusobno tvore pravce koji imaju određena astronomska značenja povezana prvenstveno s hodom Sunca kroz jednu kalendarsku godinu. Druga pretpostavka je da i udaljenosti između svetih točaka nisu uvijek slučajne, nego da također nose određena simbolička značenja. U analizi se koriste svete točke u okolini Zaprešića čija važnost se može potkrijepiti povijesnim podacima, arheološkim nalazima, pučkim predajama ili toponimijskim nazivima koji se mogu mitski interpretirati ali koje su istovremeno ucrtane i na prvoj vojnoj mapi Habsburškog carstva iz 1783. godine uz dodatak tri važna medvednička vrhunca. Položaji Sunca računaju se pomoću algoritma koji može vrlo precizno izračunati azimut i elevaciju Sunca u bilo koje doba od 2000. godine pr. Kr. Provode se sljedeće matematičke analize: svi pravci koji prolaze kroz tri točke, svi pravci kroz najmanje dvije točke koji se poklapaju sa smjerovima izlaska/zalaska Sunca na karakteristične datume (suncostaji, ravnodnevice, blagdan sv. Jurja i njemu komplementarni datumi), raspodjela međusobnih udaljenosti točaka – zajednički moduli i mjere. Pri tome se za svaku provedenu matematičku analizu propituje u kojoj mjeri se uočene strukture zaista mogu interpretirati kao namjerne u smislu sakralizacije prostora.



Sacred place - the aren of religious discourses

Sveto mjesto – arena religijskih diskursa

Heiki Valk

Christian sites and sacred natural sites: the case of Estonia

Estonia was a Catholic area since the Christianization during the crusades of 1208-1227 until the late 16th (the northern part) or early 17th century (the southern part). Both written data and toponyms indicate a large number of local rural chapels in Estonia, mostly small timber buildings. The system of rural chapels ceased to exist in the 17th century, after the establishment of the Swedish rule: there were repeated demands of the Swedish state authorities and the Lutheran Church that „superstitious“ chapels and crosses must be demolished. Written sources about rural chapels are most scanty. By the present time, traces of chapels can be found mainly in toponyms (e.g. 'Church hill', 'Chapel hill') and fragmentary place lore.

The system of sacred natural sites – stones, trees, groves, springs, hills etc. – existed in Estonia for a long time. The *longue durée* of these pre-Christian phenomena was, evidently, caused by the violent way of Christianisation (as a result of crusades) and the following big watershed between the German-speaking nobility and the Estonian peasants which lasted until the 19th century. Many of these sites, at least those of local level, were in active use until mid-19th century, and many of them are remembered by local people also nowadays.

The former relations of Christian sites (parish churches and chapels) and sacred natural sites can be observed by mapping data stored in archaeological and folkloric archives, by analysing toponyms and place lore. Primary analysis of data shows that the two networks of sanctuaries existed independently, not merging with each other, and Christian meanings were not added to sacred natural sites. Maybe just in case of parish churches and major chapels of central meaning place continuity can be observed.

Kršćanska mjesta i sveta prirodna mjesta: slučaj Estonije

Estonija je katolički prostor od vremena pokršćavanja tijekom križarskih ratova (1208. – 1227.) do kasnog 16. stoljeća (sjeverni dio) ili ranog 17. stoljeća (južni dio). Povijesni zapisi, jednako kao i toponimi, ukazuju na velik broj lokalnih seoskih kapela u Estoniji, koje su većim dijelom bile male drvene građevine. Sustav seoskih kapela prestao je postojati tijekom 17. stoljeća, nakon uspostave švedske vlasti: švedske državne vlasti i luteranska Crkva u više su navrata zahtijevale da se unište „praznovjerne“ kapele i križevi. Pisana svjedočanstva o seoskim kapelama vrlo su rijetka. Do današnjeg dana,



tragovi kapela mogu se još pronaći uglavnom u toponimiji (npr. „Crkveni brijeg“, „Kapeljski brijeg“) te u fragmentarnim lokalnim predajama.

U Estoniji je dugo vremena postojao sustav svetih prirodnih mjesta – stijena, stabala, gajeva, izvora, bregova itd. Longue durée ovih pretkršćanskih pojava očigledno se može zahvaliti nasilnom karakteru procesa pokršćavanja (kao ishoda križarskih vojni) te velikom raskolu koji je potom uslijedio između plemstva koje je govorilo njemačkim jezikom s jedne te estonskih seljaka s druge strane, što je potrajalo do 19. stoljeća. Mnoga su od ovih mjesta, barem kada je riječ o onima na lokalnoj razini, ostala u aktivnoj uporabi do sredine 19. stoljeća, a mnoga su od njih ostala u ljudskom sjećanju i do današnjih dana.

Prijašnji odnosi između kršćanskih mjesta (župne crkve i kapele) i svetih prirodnih mjesta mogu se razmotriti kartiranjem podataka pohranjenih u arheološkim i etnografskim arhivima te analizom toponima i lokalnih predaja. Primarna analiza podataka pokazuje da su dvije mreže svetišta postojale neovisno jedna od druge, ne stapajući se međusobno, a kršćanska značenja nisu bila pridodavana svetim prirodnim mjestima. Kontinuitet mjesta se možda može promatrati jedino u slučaju župnih crkava i većih kapela središnjeg značenja.

Vesna Lalošević

Examples of pagan sacralisation of the Sirmium and Salona landscapes in the early Christian legends

Sirmium and Salona in the Late Antiquity were large urban centres with an already existing sacralisation of urban area. There are many examples which testify to the conversion of pagan sacred spaces into Christian religious buildings. But in the early Christian legends there are interesting examples of sacralisation of landscape of large urban centres with the purpose of expansion of pagan religion. Examples are admittedly scant but the fact that they appear reveals that such activity was common. This article will discuss this phenomenon.

Primjeri poganske sakralizacije krajolika Sirmija i Salone u ranokršćanskim legendama

Sirmij i Salona u kasnoantičkom razdoblju bili su veliki urbani centri s već postojećom sakralizacijom urbanog prostora. Brojni su primjeri koji svjedoče o prenamjeni poganskih sakralnih prostora u kršćanske vjerske objekte. No u ranokršćanskim legendama postoje zanimljivi primjeri sakralizacije krajolika velikih urbanih centara u svrhu širenja poganske religije. Podaci su doduše oskudni, ali sama činjenica da se pojavljuju otkriva da je takva djelatnost bila učestala. U ovom radu razmotrit će se taj fenomen.

Tibor Komar

Sacro-spatial elements in Lower Međimurje – data from ethnographic field research

In this presentation the author will introduce the results of a recent ethnographic field research in the area of Lower Međimurje. This research is a part of an interdisciplinary long-term project called Popular piety and oral ethno-heritage in the territory of Lower Međimurje. The project was launched at the initiative of the local NGO "Matapur" in cooperation with the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of the Faculty of Humanities and Social Sciences and Institute of Ethnology and Folklore Research in Zagreb. Systematic student field research under the mentorship of two ethnologists have been conducted on several occasions during 2015 in Međimurje sites of Prelog, Donji Kraljevec, Donji Hrašćan, Donji Vidovec, Kotoriba, Dubrava, Sv. Marija, Hodošan and Legrad in Croatia and in the neighbouring Hungarian localities of Sv. Martin/Sumarton and Hrvatsko Središće/Serdehel. The relevant results pertain to microtoponymy, hydronymy and oronymy research, local patron saints and the individual sacro-spatial elements that can be traced in local traditions or that have been gathered from informant's tellings in Lower Međimurje.

Sakralno-prostorni elementi – podaci iz terenskih etnografskih istraživanja u donjem Međimurju

U ovom izlaganju autor će predstaviti rezultate recentnih terenskih istraživanja na području donjeg Međimurja koja su se odvijala tijekom 2015. godine u sklopu interdisciplinarnog projekta *Pučka pobožnost i predajna etnobaština na tlu donjeg Međimurja*. Projekt je pokrenut na poticaj Udruge Matapur i u suorganizaciji Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta i Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Sustavna studentska terenska istraživanja pod mentorstvom dvoje etnologa i kulturnih antropologa u više navrata su se prošle godine izvela na međimurskim lokalitetima Prelog, Donji Kraljevec, Donji Hrašćan, Donji Vidovec, Kotoriba, Donja Dubrava, Sveta Marija i Hodošan, na podravskom lokalitetu Legrad u Hrvatskoj te na obližnjim pomurskim lokalitetima Sveti Martin/Sumarton i Hrvatsko Središće/Serdehel u Mađarskoj. Relevantni rezultati odnose se na mikrotoponimiju, hidronimiju, mjesne svece zaštitnike te na pojedine sakralno-prostorne elemente u lokalnim predajama prikupljene iz kazivanja donjeg Međimurja.



Ita Praničević Borovac

Sacred sites of Adriatic seamen – examples of long duration as well as transformation of art manifestations of religious attitude towards the Sacred from Antiquity until the Modern Age

Sea as a place of living, source of existence, place of contact and exchange is an integrating element of Mediterranean civilizations, but also a place where man's fate is daily put to the test. The original existential need for divine protection has found its ritual forms or ways of expression in different religions that in the Mediterranean and the Adriatic, as part of it, have appeared, lasted and changed since the early beginnings shrouded in the mist of our ignorance until the present.

Testimonies of the relation between seamen and travellers toward the *Divine* and *Sacred*, of votive gifts and customs from ancient Greek times are brought by a number of literary sources, depicted by works of art and testified by archaeological and hydroarchaeological research. Some customs, cult practices and cult sites, forms and also iconographic solutions in works of art, dating from the period of Greek cultural dominance, can be recognized in later historical epochs as well. Specifically, although the advent and expansion of Christianity meant abandoning many forms of maritime rituals, some have been kept, assuming however, Christian guise. For instance, the need for sacral marking of prominent points around us (on maritime routes) by building cult edifices, with the function of religious shelter, is characteristic of the age of pre-Christianity and Christianity where examples of cult- and cultural stratification are numerous, that is Christian churches built on or near the site of an earlier ancient sanctuary. Further, preserved examples of votive paintings (*pinakes*) offered by Greek seamen to certain sanctuaries, show some iconographic elements that characterize votive painting with maritime themes that in different shapes appear in Adriatic ports and maritime places of worship from the Middle Ages onwards. After all, seamen of the ancient Mediterranean and our ancestors have in common the tradition of worshipping numerous deities and heroes, that is female and male saints whom they made offerings, entrusted their vessels and their lives.

Sveta mjesta jadranskih pomoraca – primjeri dugog trajanja kao i preobražaja likovnih manifestacija vjerskog odnosa prema Svetom od antike do novog vijeka

More kao životni prostor, izvor egzistencije, mjesto dodira i razmjena, integrirajući je element mediteranskih civilizacija, ali i mjesto na kojem je čovjekova sudbina svakodnevno na kušnji. Ishodišna životna potreba za božanskim pokroviteljstvom našla je svoje obredne oblike ili načine iskazivanja u različitim religijama koje su se na prostoru Mediterana i Jadrana, kao njegovog sastavnog dijela, javljale, trajale i mijenjale od davnih početaka obavijenih tminom našeg nepoznavanja pa sve do danas.

Svjedočanstva o odnosu pomoraca i putnika prema *Božanskom* i *Svetom*, o votivnim darovima i običajima iz vremena antičke Grčke donose brojni literarni izvori, predočavaju likovna djela, a potvrđuju arheološka i hidroarheološka istraživanja. Neki običaji, kulturna praksa i kulturna mjesta, način oblikovanja, ali i ikonografska rješenja likovnih djela, koja su nastala u vremenu grčke kulturne dominacije, prepoznaju se i u kasnijim povijesnim epohama. Naime, iako se pojavom i širenjem kršćanstva napuštaju mnogi oblici pomorskih rituala, neki se zadržavaju, no dobivaju kršćansko ruho. Primjerice potreba za sakralnim obilježavanjem istaknutih točaka u prostoru (na plovnim putovima) gradnjom kulturnih objekata, koji imaju funkciju duhovnog utočišta, svojstvena je pretkršćanskom i kršćanskom vremenu te su brojni primjeri kulturnog i kulturnog preslojavanja, odnosno gradnje kršćanske crkve na mjestu ili u blizini mjesta na kojem je postojalo antičko svetište. Nadalje, na sačuvanim primjerima zavjetnih slika (*pínakes*) koje su grčki pomorci darivali pojedinim svetištima, uočavamo neke ikonografske elemente koji karakteriziraju zavjetno slikarstvo pomorske tematike koje se u različitim oblicima pojavljuje u jadranskim lukama i pomorskim svetištima od srednjeg vijeka nadalje. Naposljetku, pomorce drevnog Sredozemlja i naše pretke povezuje tradicija štovanja *brojnih* bogova i heroja, odnosno svetica i svetaca kojima su oni donosili darove, povjeravali svoje lađe i svoje živote.

Lazo Čučković

Sacred places of the Kupa river region

The region of the Kupa River and its tributaries in Central Croatia has several interesting sacred places dating to prehistoric and later times. Among the earliest examples is the Vrlovka cave in Kamanje. The first traces of ritual activities in the cave date from the final Neolithic and continue through the Chalcolithic and the Bronze and Iron Ages, to objects pointing to the early Christianity. An ornamented bottle from the Chalcolithic period and a key with incised Christian symbols, dated between the 3rd and 5th century, can be singled out among the objects recovered from the cave. Some indications of sanctified spaces from the Copper Age can also be found at the Ozalj Castle and at certain other sites.

Of particular importance are places of cult from the 1st millennium BC at Turska Kosa near Topusko. Four of these places were excavated. The largest ritual place contained over 600 figurines – idols. Other parts of the site (settlement, necropolis) did not yield any figurines – idols, which indicates that we are dealing with places of idolatry. The Turska Kosa site is also related to a local folk story of a “golden calf”, which in this particular context evokes the Biblical story of Moses and the ban of idolatry for the Israelites. The observed differences between this and the remaining cult places are very interesting, because they help us to better understand the religious, as well as overall social and political relationships.

The continuity of prehistoric beliefs is well documented at the Roman site of Topusko. Thermal sources at that site were chosen for votive offerings of coins and a series of



altars dedicated to Silvanus may point to a sanctuary on one particular spot. Indigenous deities are well attested by altars to Vidassus and Thana, and there are also a series of typical Roman deities. The proposed communication will also touch upon early Christian remains.

Although the mediaeval period abounds with sacral structures, it will not be possible to cover them all, so the attention will focus on recent research, for instance, the All Saints church in Slavsko Polje and certain interesting place names from the vicinity. Pilar's theory of dualism among ancient Slavs will also be considered, with an emphasis on the sites in the Kupa region, as well as certain other observations pertaining to toponyms.

Sveta mjesta Pokuplja

Porječje Kupe, u središnjoj Hrvatskoj, baštini zanimljiva stara sveta mjesta koja nisu dovoljno poznata široj javnosti. Među najstarija prepoznata sveta mjesta ubrajamo spilju Vrlovku u Kamanju. Prvi tragovi korištenja spilje u kultne svrhe sežu na kraj neolitičkog razdoblja te se priča nastavlja i dalje kroz eneolitik pa kroz prapovijesna metalodobna razdoblja do predmeta koji upućuju na rano kršćanstvo. Od prikupljenih predmeta se ističu bogato ukrašena bočica iz eneolitičkog razdoblja te brončani prsten i ključ s urezanim kršćanskim simbolima, okvirno datirani u 3. – 5. stoljeće. Neke naznake posvećenog prostora iz eneolitičkog razdoblja uočavamo i na Starom gradu Ozlju te nekim dugim nalazištima.

Posebno mjesto zauzimaju kulturna mjesta iz prvog tisućljeća prije Krista na lokalitetu Turska kosa kraj Topuskog. Do sada su većim dijelom istražena četiri. Na onom najvećem je prikupljeno preko 600 idola. Na ostalim dijelovima lokaliteta (naselje, nekropola) nema idola što uz ostale zanimljive nalaze potvrđuje da je riječ o mjestu gdje se prakticiralo idolopoklonstvo. Za to mjesto se veže i legenda o „zlatnom teleu“ što u navedenom kontekstu nedvosmisleno podsjeća na biblijsku priču o Mojsiju i zabrani idolopoklonstva Izraelcima. Vrlo su zanimljive uočene razlike između ovog i preostalih kulturnih mjesta jer pomažu boljem razumijevanju religijskih, ali i ukupnih društvenih i političkih odnosa.

Kontinuitet prapovijesnih vjerovanja se jasno iščitava na antičkom lokalitetu u Topuskom. Tu imamo darivanje termalnih izvora kovanicama, skupinu Silvanovih žrtvenika pronađenih na jednom mjestu koji upućuju na hram tom božanstvu, žrtvenike posvećene lokalnim božanstvima Vidasu i Thani te nizu tipičnih rimskih božanstava. Širi prostor Pokuplja također daje zanimljive nalaze iz antičkog razdoblja o čemu će biti riječi u izlaganju. Poseban naglasak će biti na ranokršćanske ostatke.

Srednji vijek donosi velik broj sakralnih objekata, a to pak, neće biti moguće sve obuhvatiti pa će pažnja biti usmjerena na neka najnovija istraživanja, na primjer crkve Svih Svetih u Slavskom Polju te zanimljivih toponima vezanih uz to. Također će biti dat osvrt na Pilarova razmatranja o dualizmu kod starih Slavena s naglaskom na lokalitete Pokuplja kao i druga zapažanja vezana uz toponime.



Social realities in the sacralisation of space I

Društvene zbilje u sakralizaciji prostora I

Suzana Marjanić

The sacralization of landscape in contemporary art practices: the case of the local scene

In this article, I shall discuss some examples of the sacralization of the landscape in contemporary art practices on the local scene.

The introduction will mention the project *Arrival in the Heritage* (2007-2014) of the multimedia artist Josip Zanki, which was based on a review of the concept of space within contemporary art practices. As there is no coincidence in the art strategies that react to the reality, it is no coincidence either that the exhibition *Follies and Ruins: Between Incompleteness and the Imagination*, realised in St. Donat's, Zadar, 2014 was the last exhibition that closed the interdisciplinary project *Back to Heritage*; the project was initiated in 2007 by the University of Zadar.

The exhibition, as its curators pointed out, was based on the idea that the ruins were not only the remains of past civilizations, but also a kind of illusion of collective memory, an idealized version of the past. It is so, because remains can appear only as ruins, illusions of memories and acts of remembrance. Jan Assmann stated that "memory needs places, as it has a tendency towards spatialization". In the context of overall necro-politics, I want to refer to the connotation of madness, regarding the meaning of the French word "folie", where in the reality of ruthless corporatism, we are ever more surrounded not only by fake, but also by real ruins of the present (from the Middle East to Paris).

Furthermore, I will interpret spatial drawings made by fire, called *Ignisogrami*, by the multimedia artist Damir Stojnić from Rijeka, as well as his ritual performance arts using fire which he has been performing since 2004, in quarries of Istria, which the artist calls *Atelier Fire I* and *II*.

Finally, I will interpret the project *Golo Brdo Studio*, which Vladimir Živković and Tomislav Brajnović launched in 2007. By architectonic symbolism and surreal space (a series of white buildings dominated by white stone and a fantastic building tower) of the listed residential and exhibition space artist Marčelo Brajnović achieved avant-garde concept *Life = Art*, by buildings listed in the area, known as the stone *gomila* (stone mounds from the Illyrian time, or tumuli, or how people here say the *stone pile*).



Sakralizacija krajobraza u suvremenim umjetničkim praksama: primjer lokalne scene

U članku ću se zadržati na pojedinim primjerima sakralizacije krajobraza u suvremenim umjetničkim praksama i to na primjeru lokalne scene.

Uvodno bih podsjetila na projekt multimedijalnog umjetnika Josipa Zankija *Dolazak u baštinu* (2007. – 2014.) koji se temeljio na preispitivanju koncepta prostora unutar suvremene umjetničke prakse. Kao što zasigurno nema slučajnosti u kontekstu umjetnosti koja reagira na zbilju, tako zasigurno nije slučajno što je upravo izložba *Folie i ruševine – između nedovršenosti i mašte* (crkva sv. Donata, Zadar, 2014.) posljednja izložba koja je zatvorila transdisciplinarni projekt *Dolazak u baštinu*, kao projekt Sveučilišta u Zadru, koji je pokrenut 2007. godine. Naime, izložba, kao što su to istaknuli njezini kustosi, počiva na ideji da ruševine nisu samo *ostaci* prošlih civilizacija nego i svojevrsna *iluzija* kolektivne memorije, idealizirana verzija prošlosti. Upravo je tome tako jer ruševine kao ostaci mogu figurirati samo kao *ruine*, *iluzije* sjećanja i pamćenja. Ili kao što je zabilježio Jan Assmann – „Pamćenju su potrebna mjesta, ono tendira k uprostorenju“. A u kontekstu cjelokupne nekropolitike završno se pozivam i na konotaciju *ludila*, s obzirom na značenje francuske riječi „folie“ gdje smo u stvarnosti bezočnog korporatizma sve više okruženi ne lažnim već pravim ruševinama (od Bliškoga istoka do Pariza).

Nadalje, zadržat ću se i na prostornim crtežima vatrom, pod nazivom *Ignisogrami*, riječkoga multimedijalnog umjetnika Damira Stojnića kao i na njegovim ritualnim performansama vatre koje od 2004. godine izvodi u kamenolomima Istre, a koje umjetnik naziva *Atelierima vatre I i II*.

Završno navest ću i projekt *Studio Golo Brdo* koji su 2007. godine pokrenuli Vladimir Živković i Tomislav Brajnović. Naime, navedenim stambenim i izložbenim prostorom umjetnik Marčelo Brajnović ostvario je avangardni koncept *Život = Umjetnost*, izgradivši navedeni nadrealni prostor (sklop bijelih građevina kojima dominira bijeli kamen i fantastično zdanje kule) na prostoru poznato kao kamena *Gumila* (gomila, gromila).

Sandra Križić Roban

“Displacement” in the art space

Based on the thinking about other spaces – endless and open (Foucault) – in which the localization has been replaced by spreading, as well in terms of the traditions of sacral organization and definition of the landscape, the presentation will point out different ways of celebrating certain places. These are the places where traumas occurred, especially in the 20th century, and which rely upon various types of denotation and appropriation.

Trauma marks a space in the same or similar way like many other events. Contem-

porary art relates to these places differently than archaeology, ethnology and other related sciences. Contemporary interventions in space, performance, photography, sculpture, land art often participate in (accidental, purposeful) appropriation of the place and its identification. Its character can be sacral, and sometimes even ritual. The presentation will deal with various contemporary art media in a specific semantic context of a space marked by trauma, as well as how those places marked by suffering could be introduced in the field of art. Following the recent theoretical considerations, the question is whether someone's suffering justifies the ways of marking the victims and extracting those places from a continuous (infinite) whole? By marking the places with artistic gesture, which may not even be visible, their potential and subsequent 'sacralization' is realized, primarily by the act of exposing in an artistic place.

"Izmještanje" u prostor umjetnosti

Na temelju razmišljanja o *drugim* prostorima – beskrajnim i otvorenim (Foucault) – kod kojih je lokalizaciju zamijenilo prostiranje, kao i stavova o tradiciji sakralne organizacije i definiranja krajolika, u izlaganju će se ukazati na drugačije načine obilježavanja određenih mjesta. Konkretno, radi se o mjestima na kojima su se dogodile velike traume, prvenstveno u 20. stoljeću, a koja su podložna raznim vrstama označavanja, ali i prisvajanja.

Trauma označava prostor na jednak ili sličan način kao što se to događa zbog drugih događaja. Suvremena umjetnost prema tim se mjestima odnosi drugačije nego arheologija, etnologija i ostale srodne znanosti. Suvremene intervencije u prostoru, performansi, fotografija, skulptura, land art nerijetko sudjeluju u (slučajnom, namjernom) prisvajanju prostora i njegovoj identifikaciji. Ona može biti sakralnog, a ponekad i ritualnog karaktera.

U izlaganju će se problematizirati pitanje raznih medija suvremene umjetnosti u specifičnom značenjskom kontekstu – prostoru određenom traumom, kao i načine kako se mjesta obilježena stradanjem uvode u prostor umjetnosti. Na tragu recentnih teorijskih razmatranja, postavlja se pitanje može li nečije stradanje opravdati načine obilježavanja žrtve, te ekstrahiranje određenog mjesta iz kontinuirane (beskrajne) cjeline? Označavanjem mjesta pomoću umjetničke geste, koja čak ne mora biti vidljiva, događa se i njihova potencijalna naknadna „sakralizacija“, prvenstveno činom izlaganja u umjetničkom prostoru.



Morana Čaušević-Bully

Church constructions on the maritime route – Kvarner islands and the coast

The coastal lines of the Kvarner islands and of Croatian Primorje are rich in various types of Early Christian constructions, spreading from isolated chapels to elaborated church complexes. Until now, the tendency of the scientific research was to interpret those various sites exclusively as the sacral architecture constructed along the maritime route. Even if this generalising categorisation is partially acceptable today, it needs to be revised in the light of new results from the new and still ongoing research, taking into consideration the context of their appearance much more than it has been the case in the past.

Through different scientific research programmes that I have had the opportunity to conduct in the Kvarner region either by myself, or in collaboration with local and foreign institutions, one of the main goals has been to determine the role that most of the Early Christian sanctuaries had played in the creation of the maritime landscape, in the effective control of maritime routes, in the sacralisation of the space in which they evolve. Do these new sacral places have a federative role in their space? Do they attract greater number of people, sailors and voyagers, do they offer material and spiritual protection, or are they just a token for a safe and successful voyage? Who are their builders, are they a result of private initiatives or, on the contrary, of a political will whose motivation to construct them was to govern the territory and the people? Who is taking care of them and how? These are among the key questions to which we will try to find the answers.

Crkvene gradnje na pomorskom putu – kvarnersko otočje i obala

Priobalje kvarnerskog otočja i Hrvatskog primorja obiluje raznim oblicima ranokršćanskih zdanja, od izoliranih jednostavnih kapela do složenih crkvenih sklopova. Dosadašnja tendencija znanstvenih istraživanja jest da se ona isključivo interpretiraju kao sakralni objekti duž plovnog puta. Iako ova opća kategorija ima neumitnog smisla te se i danas može s razlogom održati, ona iziskuje, u svjetlu novih istraživanja, dublju obradu konteksta njihova nastanka.

U okviru više znanstveno-istraživačkih programa na dotičnom teritoriju koje imam priliku voditi u suradnji s domaćim i stranim institucijama, jedan od glavnih ciljeva znanstvenih preispitivanja jest ustanoviti ulogu većine usamljenih ranokršćanskih svetišta u konstrukciji pomorskog krajolika, u kontroli plovnih putova, u sakralizaciji prostora u kojem se nalaze. Imaju li ova nova sakralna mjesta federativnu ulogu u prostoru? Privlače li ona veći broj ljudi, pomorce i putnike, nude li materijalnu i duhovnu zaštitu, svratište, jesu li samo zalag za uspješno i sigurno putovanje? Tko ih gradi, jesu li rezultat privatnih inicijativa ili pak političke volje koja njihovom izgradnjom planirano rukovodi teritorijem i ljudima? Tko se i kako o njima brine? Ovo su jedna od glavnih pitanja na koja pokušavamo naći odgovore.

Igor Kulenović, Neda Kulenović Očelić***New "Sacred" Places: Heritage Practices on Heritage Sites***

The purpose of this presentation is to demonstrate the relationship between the modern construction of sacred places and prehistoric monuments. Prehistoric burial mounds or hilltop stone mounds are often places of multiperiod practices. For example, some medieval churches are placed on prehistoric mounds such as the famous church of St. Nicholas near Nin, or the church of Decollation of St. John the Baptist in Malo Libinje on Mount Velebit. In the mediaeval period, burials are often placed on prehistoric burial mounds. Such practices are more often than not attributed to some essentialist properties of that particular place, such as visual prominence, strategic value etc.

These prehistoric mounds, especially those placed on hilltops on highly visible locations often share the same location with modern practices. During the 20th century, such places were often utilized in military operations. A monument was erected at one of these places (gradina Štrkovača near Polača, Zadar County) commemorating a specific traumatic event that happened there during the course of war in 1992. Our second example includes a completely different situation. A religious monument is being built on gradina Kremik near Primošten, creating a controversy.

Using these two examples we would like to explore issues such as how places become meaningful places, what is the nature of contemporary engagement with ancient monuments, how is collective memory and a sense of community constituted and maintained through interventions in the landscape etc.

Nova "sveta" mjesta: nova baština na starim spomenicima

Cilj ovog izlaganja je prikazati odnos između stvaranja svetih mjesta u modernom dobu i prapovijesnih spomenika. Prapovijesni tumuli ili kamene gomile smještene na vrhovima brežuljaka su često mjesta društvenih praksi tijekom više povijesnih razdoblja. Primjerice, neke srednjovjekovne crkve su smještene na prapovijesnim tumulima/gomilama kao što je poznata crkva sv. Nikole kod Nina ili crkva sv. Ivana Glavosjeka na Malom Libinju na Velebitu. U srednjovjekovnom periodu grobovi se često ukapaju u prapovijesne tumule. Ovakve prakse su najčešće interpretirane kroz esencijalizaciju osobina samog mjesta kao što je primjerice vizualna dominacija, strateška vrijednost itd.

Ove prapovijesne gomile, posebno one smještene na vrhovima brežuljaka često dijele istu lokaciju ili mjesto sa praksama u modernom periodu. Tijekom 20. stoljeća ovakva mjesta su često korištena u sklopu vojnih operacija. Na jednom takvom mjestu (gradina Štrkovača, Polača, Zadarska županija) je podignut spomenik koji komemorira specifičan traumatičan događaj koji se je dogodio tijekom rata 1992. godine. Drugi primjer, iako sličan predstavlja sasvim drugačiju situaciju. Na gradini Kremik pokraj Primoštena se gradi religijski spomenik.

Kroz ova dva primjera želimo analizirati sljedeće aspekte: kako mjesto postaje zna-



čenjsko mjesto, koja je priroda suvremenog odnosa s drevnim spomenicima, kako se kolektivno sjećanje i osjećaj zajednice konstituira i održava kroz preoblikovanje krajolika itd.

Ivan Majnarić

The mogila and uses of the past

According to the concept of hierotopy, in creation of sacred spaces as a special form of human creativity, special attention, besides the physical items, is given to reinterpretation of the existing words and recollections, that is, to the modelling of space by words-images. The concept itself is not limited only to the realm of spiritual, but is also comparatively clearly visible in mundane matters. Accordingly, the paper will examine the connection of *mogila* in Maksimir Park in Zagreb with the narrative of "heroic history", especially one regarding the Middle Ages. Furthermore, with the aim of understanding durability of *mogila* as a hierotopic project, and comparing the present knowledge of the Croatian medieval studies with the words-images regarding *mogila*, the paper will emphasize the link between sacred space (of the nation) and uses of the past.

Mogila i rabljenje prošlosti

Sukladno teoriji hijerotopije u oblikovanju svetih mjesta kao posebnog oblika ljudske kreativnosti, uz ono fizičko, osobito značenje ima uporaba postojećih riječi i/ili sjećanja s novim značenjem tj. postanka riječi-slika. Taj model sveobuhvatnih novih shvaćanja stvarnosti nije prepoznatljiv samo u sferi duhovnog, nego je komparativno jasno vidljiv i u slučajevima svjetovnog. U tom će se kontekstu u izlaganju motriti postanak maksimirske mogile te njezina sveza s „herojskom historijom“, osobito s dobom srednjovjekovlja. Kratkim pozicioniranjem današnje medijevistike prema riječima-slikama mogile, komparirat će se sveti prostor (nacije) i „uporaba prošlosti“ s ciljem razumijevanja opstanka tog hijerotopskog projekta.



Social realities in the sacralisation of space II

Društvene zbilje u sakralizaciji prostora II

Judit Kis-Halas

Hit by Lightning, Lit by Heavenly Light: on the role of folk narratives in creating sacred sites (A Case Study of a hill in South Hungary)

In his introduction to the volume of *Legends and Landscape* folklorist Terry Gunnell argues how important role legends play in addressing meanings to and understand environment. He calls this process “turning places to spaces”. (Gunnell 2011: 14) David Hopkin speaks of the narrative web of “belongingness”, which helps locals to define and re-define their relationship to the geographical landscape and reminds them time to time of the “communal values” this landscape keeps on evoking. (Hopkin 2003: 79) This paper offers a case study based on data drawn on my anthropological fieldwork conducted between 2013 and 2015. It revealed a wide range of ideas and local imagination that have been cumulating around a local hill and manifested in a rich narrative repertoire of local oral history stemming from the past 250 years. This paper explores folk and historical narratives about this particular geographical location, namely Göntér Hill, and highlights the discourses of attributing a sacred character and related meanings to it.

Göntér forms a part of the Villány Hills, which is “the southernmost basement outcrop in Hungary, along the northern margin of the Drava Basin” (Sebe et al. 2015). It is located near Siklós, a country town in the southern part of Baranya County in Hungary, in the vicinity of the Hungarian-Croatian border. Historical legends stemming from the 17th century recount that Saint John of Capistrano preached from the top of the hill in 1456. Serbian historiography mentions another historical figure, the Serbian nobleman (and saint) Stefan Štiljanović, whose tomb on the top of the hill was a site of miracles. Nowadays his memorial from the early 19th century serves as the venue of the annual celebration (*slava*) of the tiny Serbian community of Siklós. Recently, Göntér has become a site of particular interest for the members of local esoteric groups due to its unique qualities.

Pogođen munjom, osvijetljen nebeskim svjetlom: o ulozi narodnih predaja u stvaranju svetih mjesta (Studija slučaja jednog brijega u južnoj Mađarskoj)

U svom uvodu u knjigu *Legende i krajolik* folklorist Terry Gunnell raspravlja o tome koliko je važna uloga koju legende igraju u pridavanju značenja i razumijevanju okoliša. Gunnell taj proces naziva «pretvaranjem mjesta u prostore» (Gunnell 2011: 14). David Hopkin govori o pripovjednoj mreži «osjećaja pripadanja», koja pomaže lokal



nom stanovništvu da definira i redefinira svoj odnos prema zemljopisnom krajoliku i podsjeti ga s vremena na vrijeme na «zajedničke vrijednosti» koje taj krajolik neprestano priziva (Hopkin 2003: 79). Ovaj rad predstavlja studiju slučaja koja se temelji na podacima dobivenima tijekom antropoloških terenskih istraživanja koje sam provela između 2013. i 2015. godine. Otkriven je širok raspon ideja i lokalne imaginacije koje su se stvarale oko lokalnog brijega, proizvevši bogati narativni repertoar lokalne usmene predaje tijekom posljednjih 250 godina. U ovom se radu istražuju narodni i povijesni narativi o upravo toj specifičnoj zemljopisnoj lokaciji, poznatoj kao brdo Göntér, naglašavajući diskurse pridavanja svetih značajki određenom mjestu i s time povezanih značenja.

Brdo Göntér pripada gorju Villány, kao «najjužnijem temeljnom izdanku u Mađarskoj, uz sjeverni rub bazena Drave» (Sebe et al. 2015). Smješteno je kraj Siklósa, grada u južnom dijelu županije Baranje u Mađarskoj, nedaleko mađarsko-hrvatske granice. Povijesne legende iz 17. stoljeća govore kako je sveti Ivan Kapistran 1456. godine pro-povijedao s vrha brda. Srpska historiografija spominje još jedan povijesni lik, srpskog plemića (i sveca) Stefana Štiljanovića, uz čiji se grob na vrhu brda vezuju čuda. Danas njegov spomenik iz ranog 19. stoljeća služi kao mjesto godišnje svečanosti (*slava*) malobrojne srpske zajednice Siklósa. Zbog svojih je jedinstvenih značajki Göntér u novije vrijeme postao mjestom posebnog interesa za pripadnike lokalnih ezoteričkih skupina.

Luka Šešo

The case of contemporary Christianization of pagan spaces

In this paper I would like to point towards mechanisms that form identity and are based on the implementation of national, patriotic, religious, and traditions values while at the same time those same actions disintegrate today undesirable “pagan” belief in witches. As an example, I want to mention the hill Vrčevo in the district of Ravni kotari, which has been a fabulous space and meeting place for witches for centuries. Dissatisfied with such a “pagan” tradition (for which the “Witches’ Hill Vrčevo” has repeatedly been shown on the national television) the locals decided to raise a chapel on the top of the hill and to dedicate it to the Blessed Virgin Mary of the Rosary. In this way they wanted to show the public that their identity and tradition is not tied with “pagan superstition” and witches, but with Catholicism and other associated values and traditions. Therefore, this case can serve as an example of similar processes that have been occurring throughout history and it helps us explain the complex web of collective memories and formations of identities.

Primjer suvremene kristijanizacije poganskih prostora

U ovom izlaganju želja mi je ukazati na određene mehanizme pri izgradnji identiteta koji se primarno temelje na implementaciji nacionalnih, domoljubnih i vjerskih vri-



jednosti dok s druge strane dezintegričaju danas nepoželjne identitetske poveznice s „poganskim“ vjerovanjima u vještice. Kao primjer navodim ravnokotarsko brdo Vrčevu koje je stoljećima predstavljalo mitsko mjesto i okupljalište vještica. Nezadovoljni takvom „poganskom“ tradicijom (zbog koje je „Vještičje brdo Vrčevo“ više puta bilo prikazano na nacionalnoj televiziji) lokalni stanovnici odlučili su podići kapelicu i posvetiti je Blaženoj Djevici Mariji. Na taj način lokalno stanovništvo željelo je pokazati javnosti da njihov identitet ne čine „poganska praznovjerja“ i vještice, već katoličanstvo i s njime povezane vrijednosti i tradicije. Stoga, slučaj Vrčeva može poslužiti kao suvremeni primjer sličnih procesa koji su se odvijali tijekom povijesti te nam može pomoći razumjeti složenu mrežu kolektivnih memorija i identitetskih formiranja.

Maria – Eugenia Măgurean

***The Emergence of Sacred Places in the Contemporary Orthodox World.
The Construction of Romanian People's Salvation Cathedral***

The existence of the cathedral, in the orthodox world, has multiple theological meanings, starting with the implications of the fact that it is a place from where the bishop serves. But in the modern and contemporary orthodox practice, the classical ecclesiology doesn't offer all the answers when it comes to why and how cathedrals are constructed. Even if the philosophy behind claims to be Byzantine in nature, various elements of the present clerical speech make us think that some mutation has been produced from the original thought.

In this paper I'd like to analyse, based on the case of the Romanian People's Salvation Cathedral which is currently being constructed, the way in which the traditional theological justification of this type of religious building transformed itself by integrating modern and secular concepts. Beginning with the period of the arrival of the Enlightenment ideas in the South-Eastern Europe the local discourse, including the clerical one, starts to gradually modify itself. For example, the church integrates the new concept of *nation* into its speech. Both ethno-nationalism and religious philetism appear in that context. But the church doesn't recognize the changes due to its philosophy of maintaining the initial dogmas unaltered, and condemns philetism as a heresy, while continues to practice it.

This Balkan mutation is still an actual reality – this is the hypothesis that shall be verified in this paper – and the aspects related to the construction of the Romanian People's Salvation Cathedral point towards the following: the redemption together with your neighbour becomes redemption together with your nation, the area which is supposed to be sacralized is the one of the nation-state, one of the patron saints of the cathedral is Saint Andrew, whose missions of spreading the gospel were appropriated as national myth are just a few of them.



Nastanak svetih mjesta u suvremenom pravoslavnom svijetu.

Stvaranje katedrale spasenja rumunjskog naroda

U svijetu pravoslavlja, postojanje katedrale ima višestruka teološka značenja, počevši od implikacija činjenice da je riječ o mjestu iz kojeg se vrši biskupska služba. No, u modernoj i suvremenoj pravoslavnoj praksi, klasična ekleziologija ne pruža sve odgovore kada je riječ o tome zašto se i kako grade katedrale. Iako u pozadini priče stoji tvrdnja da je riječ o bizantskoj filozofiji po svojoj naravi, različiti elementi suvremenog klerikalnog govora navode nas na pomisao da je izvorna misao u međuvremenu pretrpjela određene mutacije.

Na primjeru Katedrale spasenja rumunjskog naroda, čija je gradnja u tijeku, u ovom radu namjeravam ponuditi analizu načina kako se tradicionalno teološko opravdanje za gradnju ovog tipa religijskih građevina iznutra transformiralo integriranjem modernih i sekularnih ideja. Lokalni diskurs, uključujući i onaj klerikalni, počeo se postupno mijenjati od razdoblja u kojem su ideje prosvjetiteljstva počele prispijevati u jugoistočnu Europu. Primjerice, crkva je u svoje objave uvela tada novu ideju *nacije*. U tom se kontekstu pojavljuju etnonacionalizam kao i religijski filetizam. Crkva, međutim, ne prepoznaje promjene zbog svoje filozofije po kojoj se prvotne dogme održavaju nepromijenjenima, te osuđuje filetizam kao herezu, iako ga u isto vrijeme nastavlja prakticirati.

Ova balkanska mutacija predstavlja još uvijek aktualnu stvarnost – to je, naime, hipoteza koju ćemo verficirati u ovom radu – a aspekti vezani uz izgradnju Katedrale spasenja rumunjskog naroda ukazuju, između ostalih, na sljedeće elemente: otkupljenje u zajednici sa svojim susjedom postaje otkupljenje u zajednici s vlastitom nacijom; područje koje je potrebno sakralizirati je područje nacionalne države; jedan od svetaca zaštitnika katedrale je sveti Andrija, čije je poslanje širenje evanđelja prisvojeno kao nacionalni mit.

Juris Urtāns, Janīna Kursīte

About the symbolism of the Svētupe River (The Holy River) in Latvia

It has been proved that the biggest river of Latvia the Daugava River can become a symbol of national scale and a creator of national identity and Latvian landscape. The case is different concerning smaller rivers as a possible creator of uniform cultural historical region, and spiritual and material relations of the people living on its banks. The Svētupe River (The Holy River) is medium-sized river for Latvian scales (length 49 km). River name comes from ancient sacrality because of a unique archaeological site namely the cave *Libiešu Upuralas* (Livs Offering Caves) what has been located on its bank. According to archaeological investigation and written records the cave as offering site was used from 14th to the beginning of 19th C. The Svētupe River and the cave are located in the territory inhabited in the past by the Baltic Finn



population the Livs. Their language is different from Latvian language, although the name of the river bears Latvian name and the connotation *svēts* (holy) is characteristic for the Baltic sacral sites. The river without the name firstly was marked on the maps in 17th C, but since 18th C river bears only Latvian name. The name of the river in Livs language is unknown. Perhaps, the name was *Pīļog joug* (Holy River). Investigation of the dated inscriptions on the walls of the cave allows to consider, that since 17th C cave obtain a new role as the peculiar object for German visitors e.g. early tourists. The change of the ethnicity along the river changed the sacral place names and the view of local inhabitants about the meaning of the sacral cave and the river. The meaning of old objects was filled with a new content.

O simbolizmu rijeke Svētupe (Sveta rijeka) u Latvijā

Dokazano je da je najveća latvijska rijeka, Daugava, postala simbol na nacionalnoj razini kao temelj nacionalnog identiteta i latvijskog ozemlja. Drugačije je kada je riječ o manjim rijekama kao eventualnih stvoritelja jedinstvenog kulturno-povijesnog područja te duhovnih i materijalnih odnosa ljudi koji nastanjuju njihove obale. Rijeka *Svētupe* (Sveta rijeka) ulazi u red rijeka srednje veličine po mjerilima Latvije (duga je 49 km). Ime ove rijeke svetog je karaktera i drevne starosti, a temelji se na jedinstvenom arheološkom lokalitetu, pećini *Lībiešu Upuralas* (Livonijska žrtvena pećina), smještenoj na njezinoj obali. Prema arheološkim nalazima i pisanim zapisima, pećina je korištena kao žrtveno mjesto od 14. do početka 19. stoljeća. Rijeka *Svētupe* i pećina smještene su na području koje su u prošlosti nastanjivali balto-finski Livonci. Njihov se jezik razlikuje od latvijskog, iako rijeka nosi latvijsko ime, a k tome je konotacija *svēts* (svet) karakteristična za baltička sveta mjesta. Bezimena rijeka u početku je označena na kartama 17. st., no od 18. st. rijeka nosi samo latvijsko ime. Livonsko ime rijeke je nepoznato. Moguće je da se zvala *Pīļog joug* (Sveta rijeka). Istraživanje datiranih natpisa na zidovima pećine omogućuje nam da uvidimo da je od 17. stoljeća pećina dobila novu ulogu, kao neobičan objekt za njemačke posjetitelje, odnosno, rane turiste. Promjena etniciteta niz rijeku promijenila je sveta imena mjesta, kao i pogled na lokalne stanovnike u vezi značenja svete pećine i rijeke. Značenje starih objekata ispunjeno je novim sadržajem.



Palma Karković Takalić

Some questions about mithraic sanctuaries

The paper discusses certain questions about sacred places in Mithraism based on the mithraea from the area of the Roman province of Dalmatia.

In the territory of the Empire Mithraic sanctuaries are often placed in the previously abandoned or isolated spaces of public and private buildings. There are also a few examples where sacred spaces within existing sanctuaries are adapted into Mithraic shrines. Also, when it comes to the extra-urban areas there are mithraea for whose construction in the countryside the "architecture" of the environment is used. The existence of such structures remains recorded in the characteristic toponyms. Some authors believe that there is a continuity between the existence of the mithraea and later Christian shrines, dedicated to the specific saints.

This paper discusses legal and administrative processes required for the transformation and/or sacralisation of different spaces into mithraea in the period between the Principate and late Antiquity. Is there a link between names used for Mithraic shrines that appear on the inscriptions (*spelaeum*, *fanum*, *aedes*, etc.) and their position, architecture? Furthermore, the paper also examines whether the existence of the mithraea in the Roman province of Dalmatia was recorded by the modern toponomastics and if their presence could be followed in the hagiotopography.

Nekoliko pitanja o mitraičkim svetištima

Na primjerima mitreja s područja rimske provincije Dalmacije raspravlja se o posvećenim prostorima u mitraizmu.

Mitraička se svetišta na čitavom području Carstva nerijetko smještaju u prethodno napuštene ili izdvojene prostore javnih i privatnih građevina. Poznato je nekoliko primjera reutilizacije prostora za potrebe mitreja u sklopu već postojećih svetišta. Također, kada je riječ o područjima izvan naselja postoje primjeri mitreja za čiju se gradnju, u prirodi, koristi „arhitektura“ okoliša. Postojanje takvih struktura ostaje zabilježeno u karakterističnim toponimima, a prema razmišljanjima jednog dijela struke i u titularima obližnjih, kasnijih, kršćanskih svetišta.

U radu se raspravlja o tome koji su pravni i administrativni procesi bili potrebni prilikom prenamjena i/ili posvećivanja prostora za potrebe smještaja mitreja u razdoblju Principata i kasne Antike. Postoji li poveznica između naziva za mitraičko svetište koje se pojavljuje na natpisima (*spelaeum*, *fanum*, *aedes*, i dr.) i njegovog smještaja, arhitekture? Također, istražuje se da li je postojanje mitreja na području rimske provincije Dalmacije zabilježeno u modernoj toponomastici i može li se njihovo prisustvo pratiti u hagiotopografiji.



Narratives and practices in the sacralisation of space

Naracije i prakse u sakralizaciji prostora

Antonia Vodanović, Ivan Huljev

Houses and Paths from Podgora: a Case of Landscape Sacralization

Numerous cases of private and public space sacralization were recorded throughout the history of Christianity. These include erection of chapels and crosses along the paths, building chapels in or adjacent to private homes as acts of piety, as well as sacralization of profane spaces by means of images of saints, icons, statues, crosses and other pious paraphernalia.

This paper will examine a common but, nevertheless, scientifically neglected and ill-studied form of sacralization of private and public spaces, namely the tradition of carving one or several crosses on walls, lintels or doorjambs. The specific aim of this paper is to analyze rustic crosses carved on house walls in Podgora in the period between the 17th and 20th century. Their spatial distribution is presented, as well as similar examples of path sacralization. Crosses are carved on the outer walls of Podgora (Makarska Littoral) houses, with the exception of a single instance where the cross is coupled with an orante depiction resembling late medieval esthetics.

The purpose of this paper is to interpret these symbols and discuss why they were carved. They can be interpreted, from the present standpoint, in terms of vernacular piety, house consecration, protection of the house and its inhabitants from malevolent outside influences connected to a belief in supernatural beings, etc. The phenomenon can be interpreted from various aspects. Therefore, it is necessary to approach it from different angles.

Sakralizacija prostora na primjeru podgorskih kuća i puteva

Kroz povijest kršćanstva zabilježeni su brojni primjeri sakralizacije privatnih i javnih prostora. Najčešće se kreću od postavljanja zavjetnih kapela i križeva uz putove, zatim smještajem privatnih kapela za osobnu pobožnost unutar domova, ili uz kuću, kao i sakraliziranjem profanog prostora svetačkim slikama, ikonama, kipovima, križevima i ostalim pokretnim predmetima pobožne namjene.

U ovom radu ćemo se orijentirati na jedan, iako ne rijedak, ali zato specifičan, te u valorizaciji i znanstvenoj obradi sasvim zanemaren oblik sakralizacije privatnih i javnih prostora. Riječ je o tradiciji uklesavanja i urezivanja jednog ili više križeva na zid, dovratnike ili nadvratnik vrata kuće. U radu se analiziraju rustični križevi na zidovima podgorskih kuća, sagrađenih u razdoblju od 17. do 20. stoljeća. Donosi se njihov topografski prikaz, kao i slični primjeri sakralizacije putova. Svi su križevi na starim kućama u mjestu Podgora (Makarsko Primorje), uklesani s vanjske strane njenih zido-



va, izuzev jednog primjera koji se javlja u pratnji stiliziranog oranta, u izrazu bliskog kasnosrednjovjekovnoj estetici.

Cilj rada je interpretirati ove simbole i pokušati dati objašnjenje za moguće razloge njihova klesanja. Oni se danas mogu promatrati i tumačiti na više načina – u vidu pučke pobožnosti, posvete kuće, zaštita doma i obitelji od zlokobnih izvanjskih utjecaja – vezanih uz onodobna vjerovanja u nadnaravna bića, itd. Zbog brojnih mogućnosti tumačenja ovog fenomena pristupit će mu se iz različitih perspektiva.

Cornelia Florea

Petrila Mine – Sacred underground

Petroșani Depression, watered by the Jiu Valley (Hunedoara county, Romania), spreads between four from the highest mountains from The Transylvanian Carpathians: Parâng, Vâlcan, Șureanu and Retezat. They provided in time perfect conditions for high quality coal formation. The development of the coal mining centers began since the mid of the nineteenth century, during the Austro-Hungarian Imperial occupation.

The first mine opened in Jiu Valley in 1840 in Petrila. Petrila was mentioned as a pastoral rural place first in 1499. At the middle of the nineteenth century came here Hungarian, Czech, Polish and Italian workers. The opening of the mine offered jobs for those "strangers", settled in Lonea district, and for the local people from the rural neighbourhood also. This was the way how a miners' community was born, a community with workers that had different identities, different religion, different languages and different old customs.

The miners always had to face the hard work and life from the underground. In order to survive and to keep the faith they would exit in safe conditions, they created their own rituals. Once they entered in the coal mine, they had specific beliefs and superstitions. They make each other specific greetings at the beginning of the day work. They have their own vocabulary and they created their own legends, their own folklore. They have their own individual and collective "language".

The mine became a sacred space itself and "church" for Christian beliefs, too. The Sacred of the underground consist of surface and underworld elements and it is an important part of the miners' life. On the 30 of October 2015 after 156 years of life, Petrila Mine has been closed.

Rudnik Petrila – sveto podzemlje

Petroșanski bazen, koji vodom napaja dolina rijeke Jiu (županija Hunedoara, Rumunjska), prostire se između četiri najveće planine transilvanijskih Karpata: Parâng, Vâlcan, Șureanu i Retezat. S vremenom, ovakva je situacija stvorila savršene uvjete za stvaranje visokokvalitetnih naslaga ugljena. Od sredine devetnaestog stoljeća, tijekom austro-ugarske okupacije, započeo je razvoj središta iskopavanja ugljena.



Prvi rudnik u dolini rijeke Jiu otvoren je 1840. godine u mjestu Petrila. Prvi spomen Petrile kao pastoralne ruralne sredine potječe iz 1499. godine. Sredinom devetnaestog stoljeća ovamo su prispjeli mađarski, češki, poljski i talijanski radnici. Otvaranje rudnika predstavljalo je mogućnost posla za te „strance“, nastanjene u okrugu Lomea, kao i za lokalno stanovništvo iz okolnih sela. Na taj se način rodila zajednica rudara, zajednica koja se sastojala od radnika različitih identiteta, različitih religija, različitih jezika te različitih starih običaja.

Rudari su se neprestano suočavali s teškim radom i životom u podzemlju. Da bi preživjeli i zadržali vjeru da će izaći na svjetlo dana u sigurnim uvjetima, stvorili su svoje vlastite rituale. Jednom kada bi ušli u rudnik, imali su svoja specifična vjerovanja. Jedni su druge pozdravljali posebnim pozdravima na početku dnevnog rada. Koristili su vlastiti rječnik i stvarali vlastite legende, svoj vlastiti folklor. Posjedovali su svoj vlastiti individualni i kolektivni „jezik“.

Rudnik je i sam postao svetim mjestom i „crkvom“ za kršćanska vjerovanja. Svetost podzemlja sastoji se od površinskih i podzemnih elemenata te predstavlja bitan dio života rudara. Na dan 30. listopada 2015. godine, nakon 156 godina, rudnik Petrila je zatvoren.

Lidija Bajuk

Across the mountains high, across the waters deep

To motivate and stimulate abundance and fertility in each new yearly cycle, the people of Međimurje mimic astral movement in yearly processions. They thereby initiate and transfer, through this symbolic cult stimulation, their cosmogonic-eschatological perceptions of the heavenly macrocosm to the human microcosm. The performances, structure and content of the traditional tunes of circle-dances and of yearly folk customs, a variety of oral transmissions, the microtoponymy of Lower Međimurje, and the nearby archaeological site of the Slavic Bijelo Brdo culture, all point to the surviving traces of the pre-Christian Slavic myth, which have been scientifically reconstructed since the end of the 20th century. This paper is based on archival materials, publications and ethnographic field research, which I conducted under the auspices of the Association Matapur at the end of 2014 in Lower Međimurje and Pomurje. It follows my systematic field research of folk religiosity and the transmission of ethnic heritage in Upper Međimurje from 2010-12. I study the transfer of the personal and collective experiences of the people of Međimurje through their peculiar folklore language, a transfer that is occurring at the diachronic and synchronic levels, from the existential to the spiritual spheres. I observe the encounters, labelling, adapting, rhythmic expression, shaping, merging, contextualizing and semanticising of their experiences. *(Translated by Ljubomir Tot)*



Čez gore visoke, čez vode gliboke

Kultnome simboličkom poticanju astralnog kretanja kretanjem godišnjih ophodnika smisao je u oponašanju i prijenosu kozmogonijsko-eschatoloških predodžaba o božanskom makrokozmosu u ljudski mikrokozmos, zbog pokretanja i poticanja rodnosti i plodnosti novogodišnjeg ciklusa i društvene zajednice. Izvedbena praksa, struktura i sadržaj tradicijskih napjeva u kolu, pučkih godišnjih i životnih običaja, usmene predaje izvan obredno-običajnog konteksta, kao i mikrotoponimija donjeg Međimurja, uvelike upućuju na prežitke pretkršćanskoga slavenskog mita, znanstveno rekonstruiranih od kraja 20. stoljeća do danas. Na temelju arhivske građe, publikacija i terenskoga etnografskog istraživanja koje sam, nastavno na sustavno terensko istraživanje o pučkoj pobožnosti i predajnoj etnobaštini u gornjem Međimurju od 2010. do 2012. godine, pod okriljem Udruge Matapur krajem 2014. godine potakla u donjem Međimurju i Pomurju, u radu razmatram susretanje, označavanje, prilagođavanje, ritmiziranje, uobličavanje, prožimanje, kontekstualiziranje, semantiziranje i prenošenje osobnoga i kolektivnog iskustva fizičkog okruženja Međimurki i Međimuraca tog područja posredovanjem osebnijega folklornog jezika iz egzistencijalne u duhovnu sferu na dijakronijskoj i sinkronijskoj ravni.

Anja Moric, Ana Perinić Lewis

Hero Petar Klepac and his homeland

Numerous mythological and folkloristic research studies are dedicated to the pattern of the mythical and cultural hero, the hero's journey, and the concept of heroism. Stories of folktales heroes are placed into a "recent past" and domestic or familiar environment. Because of their supernatural abilities, the heroes even acquired a demigod status.

The narrative hero Petar Klepac is known by the inhabitants of the Čabranka-Kupa valley (in Slovenian the Upper Kolpa and Čabranka valley), the Croatian-Slovenian border area. Local oral tradition on Petar Klepac with many variants of its narrative is strongly preserved. There circulate a number of quite similar legends, in which a frail child becomes a strong man, whose supernatural powers help the needy and drive the enemies from these regions. Legends of Petar Klepac include characteristics of heroic tales, as well as fairytales. They combine realistic elements (names of places and persons, the hero's personality traits, descriptions of historical reality, customs) and fairytale elements (magical assistants, the hero's miraculous powers, and the fight between good and evil). There is interconnectedness of the divine, supernatural and the physical, everyday human world. The inhabitants of the valley mostly believe that once there really lived a very mighty man (Primc 1995:6).

The purpose of our paper is to show the changing role and diversity of interpretations of myth in time and space. Using sites that appear in the legends and toponyms in the valley connected to life and heroic deeds of Petar Klepac (Mali Lug/Little Gro-



ve, Sveta Gora/Holy Mount, Turke – Turks, Klepčeva skala/Klepac Stairs, Klepčev kamen/Klepac Rock), we will attempt to determine spatial structure of heroic myth and recover a mythical, cyclical pattern of the hero's quest.

Junak Petar Klepac i njegov zavičaj

Brojna mitološka i folkloristička istraživanja posvećena su obrascu mitskog i kulturnog junaka, junakovu putovanju i konceptu junaštva. Priče o junacima narodnih pripovijedaka smještene su u „nedavnoj prošlosti“ i u domaćemu ili poznatomu okolišu. Zbog svojih nadnaravnih sposobnosti junaci i zadobivaju status polubogova.

Junak predaje Petar Klepac poznat je stanovnicima doline rijeka Čabranke i Kupe (u slovenskome: Dolina gornje Kolpe in Čabranke), hrvatsko-slovenskog pograničnog područja. Lokalna usmena predaja o Petru Klepcu snažno je očuvana u inačicama priča. Tu kruže brojne vrlo slične predaje u kojima slabašno dijete postaje snažan čovjek, koji uz pomoć nadnaravnih moći pomaže potrebitima i tjera neprijatelja iz tih krajeva. Predaje o Petru Klepcu imaju obilježja predaje o junaku, ali i bajke. One kombiniraju realistične elemente (imena mjesta i osoba, junakove osobine ličnosti, opise povijesne stvarnosti, običaja) i elemente bajke (magične pomagače, junaka s čudesnim moćima te borbu između dobra i zla). Postoji povezanost božanskoga, nadnaravnoga i fizičkoga, svakodnevnog ljudskog svijeta. Stanovnici doline uglavnom vjeruju da je jednom tamo stvarno živio vrlo moćan čovjek (Primc 1995: 6).

Svrha našega izlaganja je pokazati promijenjenu ulogu i raznolikost tumačenja mita u vremenu i prostoru. Analizom lokaliteta koji se pojavljuju u predajama i toponimima u dolini povezanih sa životom i junačkim djelima Petra Klepca (Mali Lug, Sveta gora, Turke, Klepčeva skala, Klepčev kamen) pokušat ćemo utvrditi prostornu strukturu junačkog mita i rekonstruirati mitski, ciklički obrazac junakove potrage.

Merili Metsvahi

Folklore about the Lake Kaali and the Lake Valgjärv in Estonia

In the beginning of my paper I am going to introduce two lakes in Estonia that are both especially interesting for archaeologists. In southern part of Estonia, not far from the Estonian-Latvian border the (Koorküla) Valgjärv is located. At the bottom of Valgjärv, the only known remains of pile dwellings in Estonia are to be found. In the largest Estonian island Saaremaa – situated in the Baltic Sea – the round crater lake Kaali can be found. It was created 2380 – 2800 years ago by a meteorite impact. It is the only lake of this kind in Europe that has been formed in so recent period. And moreover, this meteorite impact may have been the greatest ever in a populated area in the whole Earth. Around the lake – on the same side from where the meteorite had fallen down – there is a circular wall. Its length is about 470 m and ironstones that consist the wall are massive, the diameter of some of them is 1,5 – 1,8 meters. The wall was probably a part of a pre-Christian sacred building, but unfortunately



almost no research has been done about it.

My aim is to compare the folklore about these two lakes that has been recorded from Estonia. The main source to obtain the material is the manuscript collections of the Estonian Folklore Archives (EFA). There are the texts from the 19th and from the 20th century in the archive. The amount of the folk legends that is connected with the lake Valgjärv, is huge. The amount of the legends connected with the lake Kaali however is very little, although the creation of a lake was an unique event that probably influenced the way the people perceived the world for several centuries. In my paper I'll point to the differences and similarities between the lore about these two lakes, interpret some of the folk legends about these lakes, and give an explanation why there is so much folklore in connection with Valgjärv and so few in connection with the lake Kaali in the EFA.

O folkloru estonskih jezera Kaali i Valgjärv

U svom ću radu prije svega predstaviti dva jezera u Estoniji, za koja smatram da su posebno zanimljiva arheolozima. Jezero Valgjärv smješteno je na jugu Estonije, nedaleko granice s Latvijom. Dno jezera krije jedine do sada poznate ostatke sojeničkih nastambi u Estoniji. Kratersko jezero Kaali nalazi se na najvećem estonskom otoku, imenom Saaremaa, smještenom u Baltičkome moru. Nastalo je prije 2380 – 2800 godina uslijed udara meteorita. Jedino je jezero te vrste u Europi koje je nastalo u tako nedavnom razdoblju. K tome, ovaj je meteoritski udar možda bio najveći ikad doživljen u nekom naseljenom području Zemlje. Oko jezera, na istoj strani s koje je meteorit udario, nalazi se okrugli zid. Dug je oko 470 m te se sastoji od masivnog kamenja čiji promjer ponekad doseže 1,5 – 1,8 m. Zid je nekada vjerojatno činio dio neke pretkršćanske svete građevine no do danas mu, na žalost, istraživači nisu posvetili gotovo nimalo pažnje.

Moj je cilj usporediti predaje o tim dvama jezerima prikupljene u Estoniji. Glavni izvor podataka su zbirke rukopisa iz Etnografskog arhiva Estonije (EFA). Arhiv sadrži tekstove iz 19. i 20. stoljeća. Postoji ogroman broj folklornih predaja u vezi jezera Valgjärv. S druge strane, broj predaja povezan s jezerom Kaali je vrlo malen, iako je nastanak jezera bio izniman i jedinstven događaj, koji je vjerojatno utjecao na način na koji su ljudi doživljavali svijet tijekom više stoljeća.

U svom ću radu uputiti na razlike i sličnosti vezane uz znanja o ovim dvama jezerima, protumačiti neke od folklornih predaja o njima te ponuditi objašnjenje o tome zašto se uz Valgjärv vezuje tako velik broj folklornih zapisa u EFA-u, naspram toliko malo njih koje je moguće povezati s jezerom Kaali.



Reading of holy places and sites in Islamic tradition

Čitanje svetih mjesta islamske tradicije

Ehsan Shavarebi

The Temple(s) of Anāhīd: Istakhr or Naqsh-e Rajab?

Since 1930s, when E. E. Herzfeld and E. F. Schmidt unearthed the ruins of the city of Istakhr in southern Iran, new questions concerning the location of the temple of Anāhīd have emerged. Before the excavations, our information on the temple of Anāhīd was limited to the descriptions of medieval historical and geographical sources, which have been partly corroborated by archaeological finds. One of the problematic structures of Istakhr is the early Islamic mosque in the centre of bazaar. It has been proposed that a pre-Islamic sanctuary – probably the temple of Anāhīd – has become incorporated into the mosque. A different hypothesis, however, locates the temple of Anāhīd in Naqsh-e Rajab, a grotto in the east of Istakhr, where we find several rock reliefs and inscriptions of early Sasanians from the third century AD.

Where was actually the temple of Istakhr? Could there be two temples devoted to Anāhīd in the region of Istakhr, as Kerdīr, the Zoroastrian grand priest of the third century, notes in his inscription? Can the accounts of medieval historians and geographers find confirmation by the archaeological finds? These are the major questions concerning the temple(s) of Anāhīd in a significant religious capital of the Sasanian Empire.

In this essay, I shall present the state of research on this issue and attempt to propose new suggestions, considering some neglected aspects of the question.

Hram(ovi) boginje Anāhīd: Istakhr ili Naqsh-e Rajab?

Od tridesetih godina 20. stoljeća, kada su E. E. Herzfeld i E. F. Schmidt otkopali ruševine grada Istakhra u južnom Iranu, postavljala su se nova pitanja u vezi položaja hrama boginje Anāhīd. Prije iskopavanja, naše je znanje o Anāhīdinu hramu bilo ograničeno na opise iz srednjovjekovnih povijesnih i zemljopisnih izvora, koji su djelomično potvrđeni arheološkim nalazima. Jedna od problematičnih građevina drevnog grada Istakhra je ranoislamska džamija u središtu bazara. Izneseno je mišljenje da je preislamsko svetište – vjerojatno je riječ o hramu boginje Anāhīd – inkorporirano u džamiju. Jedna druga hipoteza, međutim, smješta Anāhīdin hram u Naqsh-e Rajab, pećinu istočno od Istakhra, u kojoj nalazimo nekoliko ranosasanidskih reljefa i natpisa u stijeni iz trećeg stoljeća.

Gdje se zapravo nalazio Istakhrski hram? Je li moguće da su postojala dva hrama posvećena boginji Anāhīd u području Istakhra, kao što je u svom natpisu zabilježio Kerdīr, zoroasterski veliki svećenik iz trećeg stoljeća? Mogu li arheološki nalazi po-



tvrditi navode srednjovjekovnih povjesničara i geografa? To su ključna pitanja u vezi hram(ova) boginje Anāhid u značajnom religijskom središtu Sasanidskog carstva.

U ovom ću radu predstaviti stanje istraživanja ovog pitanja i nastojati iznijeti nove prijedloge s naglaskom na neke dosad zanemarene aspekte.

Andrea Rimpf, Dražen Arbutina

Ilok Ottoman mosques

This paper shall demonstrate the possible placement of individual Ottoman houses of worship on the basis of interdisciplinary research of available historical sources, visual and cartographic displays of Ilok together with archaeological findings as well as an ideal architectural reconstruction of the Mehmed Aga mosque. Written, visual and cartographic sources in Ilok mention three to six mosques dating from the 16th and first half of the 17th century. Material remains indicating the locations of possible Ottoman mosques in Ilok which will be discussed are tombstones – so called nišani located on mezarluks or cemeteries of the Ottoman period, mausoleum – turbe as well as the only preserved framed picture levha.

Osmanlijske džamije Iloka

U radu će biti prikazan mogući smještaj pojedine osmanlijske bogomolje na temelju interdisciplinarnog istraživanja dostupnih povijesnih izvora, likovnih i kartografskih prikaza Iloka zajedno s arheološkim pronalascima kao i idealna arhitektonska rekonstrukcija džamije Mehmeda age. Pisani, likovni i kartografski izvori u Iloku spominju od tri do šest džamija, datiranih u 16. i prvu polovinu 17. stoljeća. Materijalni ostaci koji ukazuju na moguće lokacije osmanlijskih džamija u Iloku, a o kojima će biti riječ su nadgrobni spomenici – nišani koji su se nalazili na mezarlucima, odnosno grobljima osmanlijskog razdoblja, mauzoleju - turbetu kao i jednoj sačuvanoj uokvirenoj slici - levhi.

Čazim Hadžimejlić

Sacredness in Islamic buildings with reference to the mosque

The presentation will deal with the religious aspects of mosques as places of worship and with the postulates of sacredness that are present in the very building, with the mihrab, minbar and the qibla, their technical capabilities and their religious meaning. Furthermore, the meaning of decorative elements will be considered, from calligraphic letters and illuminations containing sacredness in the very structure, the area of performing prayers, from the floor to the top of the dome or the top of the ceiling, depending on the building's architecture. Then the sacredness in the space of the mosque will be considered through calligraphic script, the use of different types of letters, their arrangement in relation to their place in the mosque, the use of certain words and the message that is contained herein.

The presentation will be accompanied by photographs and interpretations of selected examples.

Sakralnost u islamskim objektima s osvrtom na džamiju

Izlaganje će se baviti sakralnim segmentima u vjerskom objektu džamije i postulati-
ma sakralnosti koji su zastupljeni u samom objektu, s *mihrabom*, *minberom* i *čursom*,
njihovim tehničkim mogućnostima i njihovim sakralnim značenjima. Također raz-
matrat će se značenje dekorativnih elemenata od kaligrafskih ispisa do zastupljene
iluminacije koji sadrže sakralnost u samom objektu, prostoru obavljanja molitve, od
poda do vrha kupole ili do vrha tavanice, ovisno o arhitekturi objekta. Zatim će sa-
kralnost u prostoru džamije biti razmatrana kroz kaligrafsko pismo, upotrebu različi-
tih vrsta pisama, njihov raspored u odnosu na prostor džamije, upotrebu određenih
riječi i poruke koja je u njima sadržana.

Izlaganje će biti praćeno fotografijama i tumačenjem odabranih primjera.



Traces of sacred sites: antiquity

Tragovi svetih mjesta: antika

Marija Buzov

Places of Worship in Antiquity

Human occupation of certain landscape implies marking this landscape with its own religion.

The first temples (*templa*) appeared in Rome during the era of the kings, however, the general term "temple" could not be applied to all Roman sacred edifices. The term *templum* signified an area of land with precisely marked boundaries, which separated it from the surrounding land. An erected building was "consecrated" and on this occasion regulations (*lex*) were established that permitted forms of cult, rights, privileges and entrances to the temple.

The Romans, with their natural juridical sense, developed a strict determination of holy places and objects. What belonged to the gods (like the temple, altars and holy utensils) was called *sacrum*, while *sanctum* signified all that became sacred and inviolable by law (like city walls and gates). *Religiosum* was considered not that which was sacred only because it was dedicated to the gods or sacred by law, but that which, by its nature, could not and should not be violated (like a grave, private chapel, land that was struck by lightning etc.). Land with precisely marked boundaries and dedicated to public cult was called *fanum*, whether it contained sacred structures or not. Whatever was placed outside the *fanum* boundaries was considered "unholy". A grove considered sacred could also have been called *fanum*, which suggests that the first natural ritual places were precisely such sacred groves.

What happens during the replacement of religious systems? It is important to stress that very often the continuity of sacred places is encountered. What happened in newly conquered Roman provinces? We shall try to answer these questions based on ancient sources and archaeological movable and immovable remains.

Mjesta štovanja u antici

Naseljavanje čovjeka na neki prostor podrazumijeva i pitanje označavanja prostora vlastitom religijom.

U Rimu se već u doba kraljeva pojavljuju prvi hramovi (*templa*), no opći naziv „hram“ nije se mogao primijeniti na sve svete rimske građevine. Sam naziv *templum* značio je površinu zemljišta s točno povučanim granicama koje su ga odvajale od okolnog zemljišta. Podignuta sveta zgrada „posvećivala se“ pa su se tom prilikom utvrđivali propisi (*lex*) koji su dozvoljavali oblike kulta, prava, povlastice i ulaze u hram.

Rimljani su dakle sa svojim urođenim pravnim smislom doveli do strogog određivanja svetih mjesta i predmeta. Ono što je pripadalo bogovima kao što su hram, oltari



i sveti pribor nazivalo se *sacrum*, dok je *sanctum* značilo sve ono što je postalo sve-to i nepovredivo ozakonjenjem, kao što su gradski bedemi i vrata. Za *religiosum* se smatralo ono što nije bilo sveto samo zato što je bilo posvećeno božanstvima ili po zakonu, već što se po svojoj prirodi nikako nije moglo i nije smjelo i povrijediti, kao grob, privatna kapela, zemljište u koje je udario grom, itd. *Fanum* se nazivalo zemljište s točno određenim granicama, posvećeno javnom kultu, bilo da su se na njemu nalazile ili nisu svete građevine, otuda i dolazi riječ „nesvet“, koja se upotrebljavala da označi sve ono što je izvan granice *fana*. *Fanum* je dakle, mogao biti i gaj koji se držao svetim, pa nas to i navodi na pomisao da su prva prirodna obredna mjesta bili baš ovakvi sveti gajeви.

Što se događa kod smjena religijskih sustava? Valja istaknuti da se često susrećemo s kontinuitetom svetih mjesta. Što se događa u novoosvojenim rimskim provincijama? Dakako, na temelju antičkih vrela te arheoloških ostataka pokretne i nepokretne građe pokušat će se odgovoriti na ta pitanja.

Dražen Maršić

Sacralization of the Salonitan rural landscape on the example of Gradina in Uvodići

The potential of the archaeological site south-east of Klis, known as Gradina in Uvodići, has attracted the attention of archaeologists from the end of the 19th century at the latest. The site was partially excavated in the 1980s, but many questions were left unanswered, such as the most important one about the type, or character of the site. Scholarly works offer interpretations proposing that it might be a hillfort settlement, sacral-residential complex, or centre of local quarrying activities. Each of these theses was supported by strong clues, but without firm evidence; a wall segment built in the megalithic technique supports the hillfort thesis, for the sacral variant there is a votive inscription dedicated to Jupiter, engraved in solid rock, known for some time, and the last proposition is based on stone extraction remains at the site in the recognizable Roman-era technique (horizontal rows and separation trenches) and small quarries in the vicinity. Detection of a new Roman-era epigraphic monument which can definitely be related to Gradina sheds new light on this issue. It is a votive altar offering information about a body in charge of the settlement, implying its pronounced sacral importance. In addition to an interpretation of the inscription, the report presents arguments against the theses about the hillfort settlement and quarry.

Sakralizacija salonitanskog ruralnog krajobraza na primjeru „Gradine“ u Uvodićima

Arheološki lokalitet jugoistočno od Klisa, poznat pod nazivom Gradina u Uvodićima, golica pažnju arheologa barem od kraja 19. stoljeća. Osamdesetih godina prošloga stoljeća dijelom je i arheološki istražen, ali mnoga pitanja još uvijek nisu sa sigurnošću razriješena. Glavno je ono o vrsti, tj. karakteru lokaliteta. U znanstvenoj literaturi



ponuđene su interpretacije kako je riječ o gradinskom naselju, sakralno-stambenom kompleksu, kao i sjedištu lokalne kamenarske aktivnosti. Za svaku od njih postojale su snažne indicije, ali ne i nepobitni dokazi; za tezu o Gradini segment zida u megalitskoj tehnici, za sakralnu odavno poznati posvetni natpis Jupiteru uklesan u živoj stijeni, a za posljednju ostaci vađenja kamena na samom lokalitetu u prepoznatljivoj rimskoj tehnici (vodoravni redovi i pašarini) te manji kamenolom u blizini. Prepoznavanje još jednoga rimskog epigrafskog spomenika, kojega se sa sigurnošću može povezati uz Gradinu, baca na to pitanje novo svjetlo. Riječ je o zavjetnom žrtveniku iz kojega se iščitava postojanje tijela koje je brinulo o mjestu, pa prema tome i njegovo naglašeno sakralno značenje. Osim interpretacije natpisa u priopćenju se donose i argumenti protiv teza o gradinskom naselju i kamenolomu.

Martina Dubolnić Glavan

Cult Places in the Rural Landscape as a Reflection of Romanization of an Indigenous Community: An Example of Municipium Aenona

The long-term influence of Romanisation brought about changes in beliefs and religious practices of the population in ancient Liburnia. Sacralisation of the rural landscape is particularly evident in the existence of cult places outside the city perimeters of certain communities. The paper analyses spatial data that point to the appearance of holy places (shrines/temples) in the Enona (*Aenona*) municipality area. The cult of the dead also formed a part of religion, with necropolis i.e. burial places as its essential part. Sacred places are considered within the framework of settlement studies, as part and parcel of settlement practices in the town area.

Kulturna mjesta u ruralnom krajoliku kao odraz romanizacije autohtone zajednice: primjer municipija Enona

Dugotrajni utjecaj romanizacije rezultirao je promjenama u vjerovanjima i religijskoj praksi stanovništva nekadašnje Liburnije. Sakralizacija ruralnog krajolika posebno se očituje u postojanju mjesta kulturnog karaktera na izvangradskom prostoru pojedinih zajednica. U radu se analiziraju prostorni podaci koji upućuju na pojavu svetih mjesta (svetišta/hramovi) u ageru municipija Enona (*Aenona*). U religijsku sferu ulazi i kult mrtvih čiji su sastavni dio nekropole odnosno mjesta korištena za ukop pokojnika. U okviru studije naseljavanja ruralnog krajolika, mjesta sakralnog karaktera razmatraju se kao sastavni i pripadajući dijelovi naselja u gradskom ageru.

Silvia Bekavac, Željko Miletić

Castella Petuntium, Naresta and Oneum as sacral dominants

Two inscriptions discovered at Sustipan near Jesenice, which mention the reconstruction of an aedes dedicated to Diana and Asclepius, raised the discussion about the identity of the communities of Petuntium, Naresta and Oneum. It is argued that

these were lower-order administrative communities (*pagus* or *praefectura*) within the territory of Salona, so they did not have the status of autonomous *civitates peregrinorum*. Due to this, their boundary inscriptions and limites were part of the internal spatial network of Salona. The expansion of centuriation land to the territory of those three pagi did not produce administrative changes in any of them.

The clustering of sacral monuments at several spots corroborates the idea that each pagus had a cult centre, and the potential divine patrons were Venus for the Pituntini, Diana and Asclepius for the Narestini and deified emperors for the Onestini. The nature of these gods and the status of dedicants suggest that the population of these pagi comprised indigenous inhabitants (hardly recognised because of Roman nomenclature) and settlers of the colony Salona. The term *castellum*, which Pliny in his geographical description of the province used for Petuntium, Nareste and Oneum, does not have any military significance, but refers primarily to the sacral dominant.

Kašteli Petuntium, Neraste i Oneum kao sakralne dominante

Analiza natpisa o obnovi hrama posvećenog Dijani i Asklepiju, pronađenih na Sustipanu kod Jesenica, otvorila je raspravu o karakteru agera i identiteta zajednica Pituntina, Narestina i Onestina. Utvrđuje se da su oni niže ustrojbene teritorijalne jedinice (*pagus* ili *praefectura*) unutar jedinstvenog salonitanskog teritorija, radi čega nemaju status autonomnih *civitates peregrinorum*. Stoga su terminacijski natpisi i limites dio unutrašnje salonitanske mreže granica posjeda, a širenje centurija na prostor te tri općine (*pagi*) nije rezultiralo promjenom njihovog administrativnog karaktera.

Koncentracija sakralne građe na nekoliko točaka potvrđuje da su *pagi* imali kulturna središta, a mogući božanski pokrovitelji bili su Venera kod Pituntina, Dijana i Asklepije kod Narestina, te divinizirani carevi kod Onestina. Karakter tih bogova i status dedikanata ukazuju da na teritorijima spomenutih *pagi* žive stanovnici indigenog podrijetla ali i naseljenici u koloniji Saloni. Termin *castellum* kojim Plinije u geografskom opisu provincije označava Petuntium, Nareste i Oneum nema vojno značenje, nego se odnosi upravo na sakralne dominante.



Slavica Filipović, Vladimir Kusik

A Place of Worship of Silvanus in Mursa?

During the 2003-2005 archaeological excavation of the Osijek Campus, in the area of today's Faculty of Agriculture, a structure was excavated whose interior yielded votive monuments dedicated to Silvanus (they include his epithets *Domesticus*, *Silvester* and *Augustus*). The structure, which covered an area of 1390 m², consisted of three main parts – the atrium and the eastern and western rooms. The monuments were found inside the central part, in the immediate vicinity of the preserved floor.

Considering the size and the shape of the structure, but also the number of monuments dedicated to a single deity, we hypothesize whether this was a place of sacral character where the cult of Silvanus was worshiped?

The structure discovered in Mursa may have been a place of such sacral character, attested by the concentration of the votive monuments dedicated to Silvanus found in a single place.

Mjesto štovanja Silvana u Mursi?

Tijekom provedenih zaštitnih arheoloških istraživanja u razdoblju 2003. – 2005. godine, na području današnjeg sveučilišnog Kampusu u Osijeku, na položaju Poljoprivrednog fakulteta, istražen je objekt u kojemu su pronađeni žrtvenici posvećeni bogu Silvanu (koji uključuju njegove epitete *Domesticus*, *Silvester* i *Augustus*). Ovaj objekt, čija je površina iznosila 1390 m², podijeljen je na tri glavna dijela kojega čine atrij, istočne i zapadne prostorije. Žrtvenici su pronađeni unutar središnjeg dijela, neposredno uz sačuvane ostatke podne arhitekture.

S obzirom na veličinu i oblik objekta, ali i broj žrtvenika posvećenih jednom božanstvu, postavljamo pitanje radi li se o mjestu sakralnog karaktera gdje se vršilo štovanje kulta Silvana?

Objekt pronađen u Mursi mogao bi biti upravo takvo mjesto sakralnog karaktera, čemu svjedoči koncentracija žrtvenika pronađenih na jednom prostoru.



(De)Sacralisations: spatial biographies I

(De)sakralizacije: biografije prostora I

Ana Jordan Knežević

Contribution to the study of development and function of sacral buildings at Zadar territory (4th–9th century)

The first oratory in Zadar was built after the Edict of Milan of AD 313. As a nucleus of a future episcopal complex, the oratory was built within the public space, next to the ancient temple at the city forum. Obviously, a pagan cult in the centre of the town was replaced by the one of a Christian community. According to such assumptions, the author will give new insights into the forming, function and continuity of the first prayer rooms in Zadar and its surroundings. At the same time, the author will also indicate the creation of new sacral buildings patterned by the first oratories, with the emphasis on some additional spaces which will influence their purpose, especially in the period from late antiquity to the Early Middle Ages.

Prilog proučavanju razvoja i namjene sakralnih objekata na zadarskom području (4. – 9. st.)

Prvi oratorij u Zadru nastao je nakon Milanskog edikta koji je održan 313. godine. Oratorij, kao nukleus budućeg biskupskog kompleksa, podignut je u sklopu javnog prostora, u neposrednoj blizini antičkog hrama na gradskom forumu. Očito je da u samom središtu grada dolazi do jednostavne zamjene poganskog kulta s onim kršćanske zajednice. Na tragu takvih razmišljanja, autorica će donijeti nove spoznaje o formiranju, ulozi i kontinuitetu prvih molitvenih prostora u Zadru i njegovoj okolini. Pritom će ukazati i na stvaranje novih sakralnih objekata na predlošcima prvih oratorija s naglaskom na neke dodatne ambijente koji će utjecati na njihovu namjenu, posebno u razdoblju od kasne antike do ranog srednjeg vijeka.

Marija Marić Baković, Jela Duvnjak

The continuity of the sacral and actuality of the cult at St. John's Cemetery in Livno

The site of St. John's Cemetery on the bank of the Bistrica River in Livno, has been a known sanctuary since ancient times and nowadays remains a popular pilgrim route which takes place on the feast of St. John the Baptist. Building on oral traditions and written sources, systematic archaeological excavations were carried out in several campaigns in the years 1991, 1993 and 1994. The research confirmed that the locality had a sacral – sepulchral tradition dating from Roman Antiquity, through the Middle Ages and to Modern times, while small finds suggest an even broader timeline da-



ting back to the Early Iron Age.

A sacral – sepulchral place in the spirit of Christian tradition was developed on the grounds of a Roman necropolis with prevailing incineration in later periods. An early Christian complex with a basilica and a cemetery was erected in Late Antiquity. The use of fragments of Roman urns as building material reflects the attitude towards paganism. The sacral tradition was preserved during the Early Middle Ages as well, and in the early 14th century a Franciscan monastery dedicated to St. John the Baptist was built, with the still visible remains of an earlier building. There were also a church and a cemetery in addition to the monastery. The monastery and the church were destroyed at the latest in the first half of the 17th century.

The site was an active graveyard for the last 200 to 300 years, up until the early 20th century, and during the Second World War the deceased from the nearby hospital were buried there. Late 19th century a chapel was built on the site, based on the surviving legends about the sacredness of this place.

A special feature of this site is the still current cult of St. John the Baptist (Cro. Sv. Ivan Krstitelj, or Sv. Ivo), whose feast is on the 24th June in the Catholic Church. Written sources from the 14th and 15th century confirm the oral tradition of St. John's Cemetery and the dedication of the monastery to St. John the Baptist, while the archaeological excavations corroborated both oral and written sources. On the saint's feast of St. John the Baptist the cemetery becomes a pilgrimage destination attended not only by Catholics, but also by Orthodox Christians and especially by the Muslims of Livno. This is not an isolated case in Bosnia and Herzegovina, where it is in the tradition of Orthodox Christians and Muslims to worship St. John, mainly by visiting pilgrimage destinations dedicated to this saint. This raises the question about the origin of the veneration of this saint.

Kontinuitet sakralnog i aktualnost kulta na Groblju sv. Ive u Livnu

Lokalitet Groblje sv. Ive smješten uz obalu rijeke Bistrice u Livnu, od davnina je poznato svetište, s posebnim danom obilježavanja i u današnje doba aktualnom hodočasničkom ophodnjom. Na tragu narodne predaje i pisanih izvora, provedena su sustavna arheološka istraživanja u nekoliko kampanja 1991., 1993. i 1994. godine. Istraživanja su potvrdila da se radi o lokalitetu s tradicijom sakralno-sepulkralnog od rimske antike preko srednjeg vijeka do najnovijeg doba, a pokretni nalazi ukazuju i na šire vremenske okvire i datiraju do u starije željezno doba.

Na osnovama rimske nekropole s prevladavajućom incineracijom u kasnijim razdobljima se razvilo sakralno-sepulkravno mjesto u duhu kršćanske tradicije. U razdoblju kasne antike podignut je ranokršćanski kompleks s bazilikom i grobljem. Korištenje ulomaka rimskih urna kao građevnog materijala odražavalo je stav prema poganstvu. Tradicija sakralnosti sačuvala se i tijekom ranog srednjeg vijeka, a početkom 14. st. uz vidljive ostatke ranijeg objekta podignut je franjevački samostan posvećen sv.



Ivanu Krstitelju. Uz samostan je bila i crkva te groblje. Samostan i crkva su srušeni najkasnije u prvoj polovini 17. st.

Lokalitet je u posljednjih 200 do 300 godina bio aktivno groblje gdje se ukapalo do početka 20. st., a tijekom 2. svjetskog rata tu su se ukapali umrli iz obližnje bolnice. Na lokalitetu je 1885. godine na osnovi sačuvane predaje o sakralnosti mjesta podignuta kapelica.

Posebno obilježje ovog mjesta predstavlja još uvijek aktualan kult sv. Ivana, odnosno sv. Ive, koji se u katoličkoj crkvi obilježava 24. lipnja. Pisani izvori iz 14. i 15. st. potvrđuju narodnu predaju o groblju sv. Ive i posveti samostana sv. Ivanu Krstitelju, a arheološkim istraživanjima potvrđena je i predaja i povijesni izvori. Na blagdan Sv. Ivana Krstitelja na Groblju je aktualna hodočasnička ophodnja u kojoj osim katolika sudjeluju pravoslavci te posebno livanjski muslimani. To nije usamljen slučaj na području Bosne i Hercegovine, gdje je u tradiciji muslimana i pravoslavaca ukorijenjeno štovanje sv. Ive, očitujući se uglavnom kroz obilazak hodočasničkih mjesta s kultom istoimenog sveca. Time se nameće pitanje o ishodištu štovanja ovog sveca.

Antonija Zaradija Kiš

Resacralisation of the Saint Martin Space and Its Cultural Perspective

This paper has the objective of endeavouring to show the European project, *Saint Martin, European, Symbol of Sharing, Joint Value*, as the third form of sacralisation of the holy areas dedicated to St Martin. The project that is supported by the Council of Europe was inaugurated in the sacred St Martin location of Tours, whence it has spread throughout the countries of Western Europe over the period of one decade. Apart from the idea of sanctity upon which the entire project is founded, at times it supersedes itself through the multiple content of the cultural itinerary that incorporates the awareness of care for others in the broad context of fellowship, which is promoted through the vision of a new way of life and deliberation on the sacred nature of a space in all its completeness. We shall be trying in this paper to determine how and to what extent this has been achieved, looking for answers to the question of the cultural itinerary as a new form of sacralisation in the 21st century.

Resakralizacija svetomartinskog prostora i njezina kulturna perspektiva

U radu se želi predočiti europski projekt *Sv. Martin, Europljanin, simbol dijeljenja, zajednička vrijednost* kao treći oblik sakralizacije svetih prostora posvećenih sv. Martinu. Projekt kojega podupire Vijeće Europe inauguriran je na svetom martinskom mjestu u gradu Toursu odakle se tijekom jednog desetljeća proširio zemljama Zapadne Europe. Osim ideje svetosti na čijim je temeljima osmišljen cijeli projekt, on nadilazi samoga sebe kroz mnogostruke sadržaje kulturnoga itinerara u koje je



inkorporirano *građansko dijeljenje*, svijest o brizi za druge u širem kontekstu zajedništva, koje se promiče kroz viziju novoga načina življenja i promišljanja svetosti prostora u njegovoj cjelovitosti. Kako i koliko se u tome uspjelo i kakva je perspektiva nove sakralizacije pokušat ćemo razlučiti u ovom radu, pokušavajući odgovoriti na pitanje o kulturnom itineraru kao novom obliku sakralizacije u 21. stoljeću.

Darko Tepert

Carmel, Tabor, Mount of Olives and Zion: Examples of Sacred Continuity of 'holy mountains' in Holy Land

Among numerous localities in Holy Land, which maintained their sacred role through time and different religious systems, examples such as Carmel, Tabor and Mount of Olives are especially interesting. Biblical texts mention some kind of sacred importance of these mountains even in pre-Israelite religions, particularly for Tabor and Mount of Olives and maybe for Carmel. In the Israelite period, these mountains acquired a more or less articulated cultic importance. The New Testament texts emphasize the role of Mount of Olives, whereas Carmel and Tabor are mostly out of focus, but receive special interest of later Christian tradition. The archaeological data as well as the testimonies of Christian writers and mediaeval pilgrims testify to the sacred importance of these mountains. Carmel housed sanctuaries connected with prophet Elijah, at Tabor one finds a dynamic building and religious activity connected with the transfiguration of Jesus, and at Mount of Olives sanctuaries of his agony and ascension as well as Mary's tomb. Special place is reserved for Mount Zion. Its cultic meaning in the pre-Israelite period can only be assumed, although without any archaeological or written evidence. In the Israelite monarchic period, from the beginning of Iron Age II until the Babylonian conquest at the beginning of the 6th c. BCE, and again under the Persian, Hellenistic, and Roman domination (end of 6th c. BCE – 70 CE) it was the central place of the Jewish cult. Having gained their liberty in the Roman Empire, Christians did not rebuild the temple, as they did with some other Old Testament sacred places. With the Muslim domination, Mount Zion becomes the third holy place of the Islamic world.

Karmel, Tabor, Maslinska gora i Sion: primjeri sakralnog kontinuiteta „svetih gora“ u Svetoj zemlji

Među brojnim mjestima koja su u Svetoj zemlji zadržala sakralnu ulogu kroz vrijeme i različite religijske sustave, zanimljivi su primjeri svetih gora kao što su Karmel, Tabor i Maslinska gora. Biblijski tekstovi govore o sakralnom značenju ovih gora i u predizraelskim religijama, što je osobito jasno za Tabor i Maslinsku goru, a može se naslutiti i u slučaju Karmela. U razdoblju nakon pojave Izraelaca ove gore dobivaju manje ili više izraženo kulturno značenje. Novozavjetni tekstovi osobito naglašavaju ulogu Maslinske gore, dok se Karmel i Tabor uglavnom gube iz vida, no ponovno dobivaju posebno značenje u kasnijoj kršćanskoj predaji. Arheološki podaci i svjedočanstva kršćanskih pisaca i srednjovjekovnih hodočasnika svjedoče o sakralnom



značenju ovih gora. Brdo Karmel označeno je svetištima vezanima uz proroka Iliju, na brdu Tabor posvjedočena je živa graditeljska i religijska aktivnost vezana uz Isusovo preobraženje na gori, a na Maslinskoj gori uz njegovu molitvu u smrtnoj borbi i njegovo uzašašće u nebo, ali i uz Marijin grob. Posebno mjesto zauzima brdo Sion za koje se može naslutiti da je imalo kultno značenje u predizraelskom razdoblju, premda o tome nema arheoloških potvrda ni jasnih pisanih izvora. U razdoblju izraelske monarhije, od početka željeznog doba II pa do babilonskih osvajanja početkom 6. st. pr. Kr., te ponovno u razdoblju perzijske, helenističke i rimske dominacije (kraj 6. st. pr. Kr. – 70. po. Kr.) ono postaje središnje mjesto židovskoga kulta. Dobivši slobodu u Rimskom Carstvu, kršćani, za razliku od nekih drugih mjesta kulta, ovo nisu obnavljali niti gradili, no mjesto je imalo svoju ulogu u kršćanskoj memoriji. S muslimanskom dominacijom ono postaje treće sveto mjesto islamskoga svijeta.

Rosana Ratkovčić

Continuity and discontinuity of the holy sites of Christianity and Islam in the examples from the Sufi tradition

With the arrival of the Ottomans in the Balkans many churches were turned into mosques, and after the departure of the Ottomans they once again assumed its Christian role. In this presentation we will show examples of the continuity of the holy places of Christian and Sufi tradition, along with an example of discontinuity, the replacing of the holy place, because of changes in the religious composition of the population conditioned by changing of political boundaries.

In Petrovaradin there is a church of Our Lady of the Tekke, which in its name combines Christian and Sufi origin and shows up as a witness of changing of these traditions. From the 13th to the 16th century this was the position of a church dedicated to the Virgin Mary. After the Turkish conquest in 1526, this church was probably destroyed, and two dervishes built here a shack and a small mosque. In 1693, the Jesuits turned the mosque into a chapel of Immaculate Conception of Mary, which was completely rebuilt in 1881.

In Bulgaria, near Nova Zagora, there is a site called Kidemli Baba Tekke, one of the most important Ottoman monuments in the Balkans. It is believed that this location has been continuously used as a sanctuary from pre-Christian times, as evidenced by its present name - St. Elijah. Later on in this place stood a Byzantine fortress, a Christian church, the Tekke and the Orthodox monastery of St. Elijah, on whose existence testify crosses added to the Turbe.

Apart from these examples that demonstrate the continuity of the holy sites while changing the cult to which they belong, on the Croatian and Bosnian banks of the Sava river we have an example of moving of the holy place because of changes of borders and religious composition of the population. In Stara Gradiška, near the fortress, used to be the Turbe of Shaikh Gaibija, the most famous Sufi from Slavonia in the period of Ottoman rule. In 1954, at the request of the Socialist Republic of Croatia, Turbe of Shaikh Gaibija was moved from Stara Gradiška to Bosanska Gradiška.



Kontinuitet i diskontinuitet svetih mjesta kršćanstva i islama na primjerima iz sufijske tradicije

S dolaskom Osmanske vlasti na područje Balkana mnoge crkve pretvorene su u džamije, a nakon odlaska Osmanlija ponovo preuzimaju kršćansku ulogu. U ovom izlaganju pokazat ćemo primjere kontinuiteta svetih mjesta kršćanske i sufijske tradicije, uz jedan primjer diskontinuiteta, fizičkog premještanja svetog mjesta, zbog promjene vjerskog sastava stanovništva uvjetovanog promjenom političkih granica.

U Petrovaradinu se nalazi crkva Gospe Tekijske, koja u svojem imenu spaja kršćanska i sufijska ishodišta i pokazuje se kao svjedočanstvo izmjene ovih tradicija. Ovdje se od 13. do 16. st. nalazila crkvice posvećena Djevici Mariji. Nakon turskog osvajanja 1526. godine ova crkvice navodno je bila porušena, a dva derviša podigli su na tome mjestu daščaru, uz koju je sagrađena i mala džamija. Godine 1693. isusovci su džamiju na Tekijama pretvorili u kapelu Bezgrešnog Začeca Marijina, koja je potpuno pregrađena 1881. godine.

U Bugarskoj, pored Nove Zagore, nalazi se lokalitet pod nazivom Tekija Kidemli Babe, jedan od najznačajnijih osmanskih spomenika na Balkanu. Smatra se da ovaj lokalitet kontinuirano predstavlja svetište od pretkršćanskih vremena, što potvrđuje i njegov današnji naziv – Sv. Ilija. Kasnije se na ovom mjestu nalazila bizantska tvrđava, kršćanska crkva, tekija i pravoslavni samostan sv. Ilije, o čijem postojanju svjedoče križevi dodani na građevinu turbeta.

Osim ovih primjera koji pokazuju kontinuitet svetih mjesta uz promjenu kulta kojem pripadaju, na hrvatskoj i bosanskoj obali Save imamo primjer premještanja svetog mjesta zbog promjene granica i vjerskog sastava stanovništva. U Staroj Gradiški, pored tvrđave, nekada se nalazilo turbe šejha Gaibije, najpoznatijeg sufija s područja Slavonije iz perioda osmanske vlasti. Godine 1954., na zahtjev tadašnje Socijalističke Republike Hrvatske, turbe šejha Gaibije preseljeno je iz Stare u Bosansku Gradišku.

**(De)Sacralisations: spatial biographies II****(De)sakralizacije: biografije prostora II****Gábor Klaniczay*****Margaret Island and Mount Gellért – Sacred Sites in Medieval and Early Modern Buda***

The city of Buda, which became the capital of the Kingdom of Hungary by the end of the Middle Ages, had two important sacred sites in the Middle Ages, a holy island and a holy mountain. I will situate their stories in the vast history of sacralization of landscape, where islands and mountains have played a prominent role. Margaret Island was assuming a sacred function because of the religious institutions built there, above all the Dominican convent built there for St. Margaret of Hungary (†1270) daughter of King Béla IV. The canonization process of Margaret, documenting the pilgrimages to and the miracles at Margaret's grave on the island provide a good material to analyze the growth of the sacred aura of the island. As for Mount Gellért, it got its name from St. Gellért a bishop martyred there at the pagan uprising in 1046. The rocks of the mountain stained with the blood of St. Gellért made the mountain itself a cult-site, even though the remains of St. Gellért were transferred and buried in his episcopal see, Csanád. This sacred site had, subsequently, an interesting transformation. After the Ottoman occupation of Buda (1541), instead of the suppressed Christian sanctuary an Ottoman sanctuary of a Bosnian martyr hero, Gerz Ilyās (†1490) was founded, which also became a site of pilgrimage. On the other hand, in Hungarian folk-belief, in the 17th century this mountain became ill-reputed to the point, that people believed that this is the place, where witches are gathering from all the country to hold their Witches Sabbath. Witch-trial documents provide an interesting material for the negative sacrality of this mountain.

Margaretin otok i planina Gellért – sveta mjesta u srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Budimu

U gradu Budimu, koji je postao glavnim gradom Kraljevine Mađarske krajem srednjeg vijeka, postojala su dva važna sveta mjesta tijekom srednjovjekovnog doba: sveti otok i sveta planina. Priče o njima smjestit ću u bogatu povijest sakralizacije krajolika, u kojoj su otoci i planine igrali istaknutu ulogu. Margaretin otok zadobio je svetu funkciju zbog religijskih ustanova koje su ondje osnovane, prije svega zbog Dominikanskog samostana izgrađenog za svetu Margaretu Mađarsku (†1270.), kćerku kralja Bele IV. Proces Margaretine kanonizacije, u kojem su zabilježena čudesa i hodočašća do Margaretinoga groba na otoku, predstavljaju odličnu građu za analizu razvoja aure svetosti otoka. Što se tiče planine Gellért, ime je dobila po Sv. Gellér-



tu, biskupu koji je pretrpio mučeništvo na tom mjestu u poganskom ustanku 1046. godine. Njezine stijene, poprskane krvlju Sv. Gellérta, i samu su planinu pretvorile u kultno mjesto, iako su ostaci Sv. Gellérta preneseni i pokopani u njegovom biskupskom sjedištu, Csanádu. Ovo sveto mjesto prošlo je nakon toga kroz zanimljivu preobrazbu. Nakon osmanske okupacije Budima (1541.), umjesto zatomljenog kršćanskog svetišta ondje je nastalo osmansko svetište posvećeno bosanskom heroju mučeniku, imenom Gerz Ilyās (†1490.) te je i ono postalo mjestom hodočašća. S druge strane, u mađarskim narodnim vjerovanjima u 17. stoljeću ova je planina postala do te mjere ozloglašena da su ljudi vjerovali kako je upravo to ono mjesto na kojem se vještice iz čitave zemlje okupljaju kako bi održale svoje Sijelo. Dokumenti o suđenju vješticama pružaju zanimljivu građu za negativnu sakralnost ove planine.

Sandis Laime

Livonian Offering Cave in Latvia: from a Sacred Place to Tourist Destination

Out of more than 200 natural caves found in Latvia 60 have been identified as ancient sacred places. The term 'sacred place' can refer to sites with a great variety of meanings, so here it is used more as a *terminus technicus*, in order to give a single name to geographical places that have been connected in an active or passive manner with human religious practices and are linked to supernatural notions in the oral tradition. Six main kinds of sources have been used in identification and research on sacred caves in Latvia: 1) folklore, 2) toponyms, 3) archaeological sources, 4) written sources, 5) iconographic sources, 6) carvings on cave walls – magic signs and historical (tourist) inscriptions.

An outstanding example of sacred caves in Latvia is *Libiešu Upurāla* (lit.: Livonian Offering Cave). This sandstone cave is situated on the right bank of the *Svētupe* River (lit.: Holy River) in Limbaži district. The sacredness of this cave has been attested by all kinds of sources mentioned above thus making it a unique sacred place in Latvia. The archaeological findings (649 coins, 36 other kinds of artefacts, bee-vax, fish-bones etc. obtained during the excavations in 1973 and 2013 by J. Urtāns) and magic signs carved on the walls of the cave (discovered by G. Eņiņš in 1973, fully documented by S. Laime in 2013) testify that Livonian Offering Cave has been used as a sacred place from 14th until 19th century. By evaluating mainly the evidence of folklore, written sources, rock carvings and contemporary offerings, I will illustrate how the same place in different historical periods, under different conditions and within different social groups can obtain different meanings (as a sacred place from the 14th-19th and 21st c. and a tourist destination from the 17th-21st c.), the combination of which makes a unique and complex identity of the particular place.

Livonijsko pečinsko svetište u Latviji: od svetog mjesta do turističke destinacije

Među više od 200 prirodnih pećina otkrivenih u Latviji, za njih 60 ustanovljeno je da je riječ o drevnim svetim mjestima. S obzirom da se termin „sveto mjesto“ može odnositi na lokalitete koje odlikuju najrazličitija značenja, ovdje ga koristimo više kao tehnički termin, da bismo jednim zajedničkim nazivom obuhvatili sve one zemljopisne lokacije koje su na aktivan ili pasivan način povezane s čovjekovom religijskom praksom i u usmenoj se predaji vezuju uz nadnaravne pojave. U određivanju i istraživanju svetih pećina u Latviji korišteno je pet glavnih vrsta izvora: 1) folklor, 2) topografi, 3) arheološki izvori, 4) pisani izvori, 5) ikonografski izvori te 6) urezi na zidovima pećina – magični znakovi i povijesni (turistički) natpisi.

Lībiešu Upurala (lit. Livonijsko pečinsko svetište) je izvanredan primjer svete pećine u Latviji. Ova pješčenjačka pećina nalazi se na desnoj obali rijeke *Svētupe* (lit. Sveta rijeka) u okrugu Limbaži. Svetost ove pećine potvrđena je svim gore spomenutim tipovima izvora, što je čini jedinstvenim svetim mjestom u Latviji. Arheološki nalazi (649 komada novca, 36 komada ostalih tipova predmeta, pčelinjeg voska, ribljih kostiju itd., pronađenih tijekom istraživanja koja je 1973. i 2013. godine proveo J. Urtāns) te magični znakovi urezani na stijenama pećine (otkrio ih je G. Eniņš 1973. godine, a u potpunosti ih je dokumentirao S. Laime 2013.) potvrđuju da je Livonijsko pečinsko svetište korišteno kao kulturno mjesto između 14. i 19. stoljeća. Oslanjajući se uglavnom na podatke dobivene proučavanjem folklor, pisanih izvora, ureza na stijenama te suvremenih žrtvenih darova, pokazat ću kako jedno te isto mjesto u različitim povijesnim razdobljima, pod različitim uvjetima te unutar različitih društvenih grupa može zadobiti različita značenja (kao sveto mjesto između 14. i 19. stoljeća i u 21. stoljeću te kao turistička destinacija između 17. i 21. st.), što je kombinacija koja tvori jedinstven i složen identitet nekog mjesta.

Tõnnu Jonuks

Biographies and continuity of sacred places in Estonia

Continuity is a widely used concept when discussing sacred places. It can be used in religious meaning, stressing long history of some religious phenomenon; it can also mark a continuous use of certain sites throughout different religions. Continuity has also become a central issue during past couple of decades in Estonia when local contemporary pagan society claims its long history and right to decide about sacred places.

Instead of continuity I wish to study biographies of sacred sites and by doing this explore the colourful history of sacredness in Estonia. Studying biographies allows to focus on the history of certain places and not to limit oneself with wide-spread opposition between Christian and pre-Christian religions. By studying biographies I wish to show that even though one and the same place could have been continuously used throughout ages, its meanings depended first and foremost on the religion of that time.



Biografije i kontinuitet svetih mjesta u Estoniji

Pojam kontinuiteta naširoko se koristi u raspravama o svetim mjestima. Može ga se koristiti u religijskom značenju, naglašavajući dugotrajnost neke religijske pojave; također, može označavati kontinuiranu uporabu određenih mjesta tijekom trajanja različitih religija. Pojam kontinuiteta je jednako tako postao središnjim pitanjem tijekom nekoliko posljednjih desetljeća u Estoniji, gdje suvremene lokalne poganske zajednice polažu pravo na svoju dugu povijest i zahtijevaju pravo odlučivanja o svetim mjestima.

Umjesto kontinuiteta, moja je namjera proučavati biografije svetih mjesta te na taj način istražiti šaroliku povijest svetosti u Estoniji. Proučavanje biografija omogućava usmjeravanje pažnje na povijest određenih mjesta bez potrebe ograničavanja na široko rasprostranjenu opoziciju između kršćanstva i nekršćanskih religija. Proučavanjem biografija želim pokazati da, iako je jedno te isto mjesto moglo biti u neprekinutoj upotrebi kroz dugo vremena, njegovo je značenje prije i iznad svega ovisilo o religiji tog vremena.

Karen Stark

From Holy Objects to Sacred Spaces: Making Marian Sanctuaries in 14th c. Hungary

The Virgin Mary had been a significant figure in Hungarian history since St. Stephen supposedly dedicated the kingdom to her on his deathbed. Certainly from the Christianization of the country devotion to her was practiced by king, monk, and peasant alike, but during the 14th century her cult received a significant push forward, a push that would continue throughout the Middle Ages, to culminate in the boom in Marian devotion in the 17th and 18th centuries. Devotion to her cult manifested in the landscape by way of her sanctuaries, pilgrimage places where the pilgrim sought Mary through two special kinds of relics—her sacred images and statues.

It was the relationship between the Pauline Order and Louis the Great in the 14th century that helped to popularize and create Marian sanctuaries, and it was this relationship that was a critical point in the development and spread of this cult. By investigating the Hungarian ruler's interactions with foreign Marian pilgrimage sites, his pattern of patronage, and the Pauline Order's parallel promotion, we can trace the spread of Mary's cult and identify the reasons for its success.

The spread of Mary's cult places occurred parallel with the spread of cult objects associated with the Virgin, thus material culture and art history must also be considered when analyzing her sacred spaces. This paper will thus be an interdisciplinary work—combining analysis of the written sources, material culture, architecture, and spatial aspects to a gain a more complete understanding of this critical point in time for the continued and growing success of the cult of the Virgin Mary in Hungary.



Od svetih predmeta do svetih prostora: stvaranje marijanskih svetišta u Mađarskoj u 14. st.

Djevica Marija je bila značajan lik u mađarskoj povijesti još otkako je Sv. Stjepan navodno njoj posvetio kraljevstvo na svojoj samrtnoj postelji. Sigurno je da su još od doba pokršćavanja zemlje posvećenost Mariji iskazivali kako kralj, tako i svećenik i seljak, no tijekom 14. stoljeća njezin je kult doživio znatan zamah, koji će se nastaviti i kroz čitav srednji vijek te doživjeti vrhunac u doba procvata marijanske pobožnosti u 17. i 18. stoljeću. Privrženost Marijinom kultu očitovao se u krajoliku preko njezinih svetišta, hodočasničkih mjesta gdje su hodočasnici tražili Mariju kroz dva posebna tipa relikvija – njezinih svetih sličica i kipova.

Na popularizaciju i stvaranje marijanskih svetišta znatno je utjecao odnos između pavlinskog reda te Ludovika Velikog tijekom 14. stoljeća te je upravo taj odnos predstavljao ključnu točku u razvoju i širenju tog kulta. Proučavanjem interakcije mađarskog vladara sa stranim marijanskim hodočasničkim mjestima, njegov obrazac pokroviteljstva, kao i paralelnu promidžbu pavlinskog reda, možemo pratiti širenje Marijinog kulta i ustanoviti razloge za njegov uspjeh.

Širenje mjesta Marijinog kula odvijalo se paralelno sa širenjem kultnih predmeta koji se povezuju s Djevicom, dakle materijalna kultura i povijest umjetnosti jednako se tako moraju uzeti u obzir kada se analiziraju njezina sveta mjesta. Ovaj rad će tako predstavljati interdisciplinarno — djelo kombinirajući analizu pisanih izvora, materijalne kulture, arhitekture te prostornih aspekata s ciljem dobivanja potpunijeg uvida u ovu kritičnu točku u vremenu za kontinuirani i rastući uspjeh kulta Djevice Marije u Mađarskoj.



Christian spatial symbolisation I

Kršćanska simbolizacija prostora I

Olga Špehar

Changing sacred landscape: Christianization of Central Balkans in Late Antiquity

The appearance of the so called “new art history” during 1980s deprived of formalism of style and iconography, brought completely new attitude toward Late Antiquity. Interest was developed in studying ritual and understanding church as the scene for its performance, by using methods of different historical disciplines for explaining the process of creation of Christian sacred spaces on the territory of the Central Balkans (which for most of its part correspond to modern Serbia). Modern studies showed that one of the most distinctive transformations of the sacred topography of mentioned territory happened after the Christian population was enabled to erect representative buildings in the name of their God. Like in other parts of the vast Empire, Christian temples in cities and towns of the Central Balkans became *foci* around which the urban life and year calendar were organized. And although in pre-Christian times cities in general already possessed some aspects of sacrality, embedded in the idea of sacrality of the *Caput Mundi*, it was only after 313 that this aspect came into the first plan. Christianity quickly changed the sacred topography of large urban centres on the Central Balkans. That process lasted several centuries, first of all because of numerous wars with non-Roman tribes, so the completely Christian sacred topography became visible in all its greatness quite late, in the 6th century. The aim of this work is to present in what way and on how many levels Christianization changed the sacred landscape of Central Balkans during the said period.

Mijenjanje svetog krajolika: Pokršćavanje središnjeg Balkana u kasnoj antici

Pojava takozvane „nove povijesti umjetnosti” tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća, lišene formalizma u stilu i ikonografiji, donijela je potpuno nov stav prema kasnoj antici. Razvilo se zanimanje za proučavanjem rituala te shvaćanje crkve kao podija za njegovu izvedbu, uporabom metoda raznih povijesnih disciplina u tumačenju procesa stvaranja kršćanskih svetih prostora na području središnjeg Balkana (koje najvećim dijelom odgovara današnjoj Srbiji). Suvremena su istraživanja pokazala kako je do jedne od najizrazitijih promjena u svetoj topografiji na navedenom području došlo nakon što je kršćanskom stanovništvu omogućeno da podigne reprezentativne građevine u ime svog Boga. Kao i u drugim dijelovima ogromnog Carstva, kršćanski hramovi u većim i manjim gradovima središnjeg Balkana postali su

žarištima oko kojih se organizirao gradski život i godišnji kalendar. Iako su gradovi uglavnom već u pretkršćansko doba iskazivali određene aspekte sakralnosti, uklopljene u ideju sakralnosti *Glave Svijeta*, ovaj je aspekt izbio u prvi plan tek nakon 313. godine. Kršćanstvo je brzo izmijenilo svetu topografiju velikih gradskih središta na središnjem Balkanu. Taj je proces trajao nekoliko stoljeća, prije svega zbog brojnih ratova s nerimskim plemenima, uslijed čega je isključivo kršćanska sveta topografija postala vidljivom u svojoj veličini razmjerno kasno, u 6. stoljeću. Cilj ovog rada je predstaviti na koji je način te na koliko razina kršćanstvo promijenilo sveti krajolik središnjeg Balkana tijekom navedenog razdoblja.

Zvonimir Marinović

Some aspects of the development of Christian liturgy and its influence on sacred space in the early Middle Ages

Christian worship has undergone many changes throughout its long history. Christian communities grow in number and needs through centuries and new circumstances always bring about changes in liturgical practice that consequentially shape church architecture. The constant interplay of practice and theological thought characterized the development of the liturgy. Imperial liturgy reached its peak during reign of Justinian in the sixth century, but the new society that emerged after his death had different liturgical needs.

This presentation identifies the elements of liturgical development and how they influenced sacred space in the Byzantine and Roman rites from the seventh to the ninth century, a period when the mutual influence between the two forms of worship gradually came to an end. In the context of sacred architecture, this period lays the foundation for the development of pre-Romanesque architecture on the eastern Adriatic coast.

Neki vidovi razvoja kršćanske liturgije i njenog utjecaja na sakralni prostor u ranom srednjem vijeku

Kršćansko bogoštovlje prošlo je kroz mnoge promjene kroz svoju dugu povijest. Zajednice kršćana rasle su u broju i potrebama kroz stoljeća te su nove okolnosti uvijek dovodile do promjena u liturgijskoj praksi što se odrazilo i u oblikovanju crkvene arhitekture. Stalno međusobno djelovanje između prakse i teološke misli obilježilo je razvoj liturgije. U šestom stoljeću carska liturgija doseže svoj vrhunac tijekom Justinijanovog vladanja, ali promijenjeno društveno okruženje koje je nastalo nakon njegove smrti imalo je drugačije liturgijske potrebe.



Vladimir Peter Goss

Sacralization of the Vertical

The objective of this paper is to explore the background of the fascinating Carolingian architecture motif, the westwork – *turris* – which dramatically changed the cultural landscape of the European West. Its bold vertical had apparently few if any antecedents in religious architectures of previous periods, and its appearance may be seen as a mark of reassertion of a new and more confident Carolingian Europe. Thereby the vertical was truly “sacralized” as an inalienable element of a religious structure and it at the same time sacralized the surrounding landscape. Instead of a low-lying Early Christian basilica with an emphasis on the interior, the representative sacred buildings of the Mature Middle Ages sport an exciting silhouette boldly announcing their presence within the landscape.

What had happened to the “vertical” on the way from Prehistory and Antiquity, what was the role if any of the Indo-European “barbarians” and their formal repertoire? What was the role of elements of the landscape – mountains, trees, mounds – seats of Gods, seats of terrestrial power, eternal resting places? What do we learn from such sharp-eyed and sharp-minded persons as Pausanias, or the acts of promoters of Christianity such as St. Boniface or St. Willibrod? At least three models seem to emerge – sacralization through identification and naming, through addition, and by manufacturing, the latest becoming dominant by the Carolingian period.

In particular, we will pay attention to the sacred landscapes in our area as defined by Croatian and Slovene cultural anthropologists and archaeologists, bearing in mind that next to the central lands of Carolingian Empire it was exactly the Croatian Kingdom that in its Pre-Romanesque architecture opened doors to the *turris*, a new and revolutionary architectural form.

Sakralizacija vertikalne

Ova studija istražuje pozadinu fascinantnog motiva karolinške arhitekture – westwerka, koji je dramatično promijenio kulturni pejzaž Zapadne Europe. Njegova odvažna vertikalna je bez presedana u religioznoj arhitekturi ranijih razdoblja, i njegova pojava se može tumačiti kao izraz nove samosvijesti Karolinške Europe. Vertikalna je stvarno „sakralizirana” kao neodvojivi dio religiozne strukture, a samim je time sakralizirala i okolni pejzaž. Umjesto niske i razvučene bazilike s naglaskom na unutrašnjosti, sakralne zgrade zrelog srednjeg vijeka diče se upečatljivom siluetom koja se hrabro nameće okolišu.

Što se dešavalo s vertikalom na putu kroz prapovijest i antiku? Kakvu su ulogu pri tome imali indoeuropski „barbari” i njihov formalni repertoar? Kakva je uloga elemenata pejzaža – brda, drveća, humaka – sjedišta bogova, svjetovnih moćnika i pokojnika? Što možemo doznati od oštroumnih ljudi poput Pauzanije ili djela promicatelja kršćanstva kao što su Sv. Bonifacije ili Sv. Willibrod? Naziru se tri modela – sakralizacija kroz identifikaciju i imenovanje, sakralizacija dodavanjem i sakralizacija stvaranjem



novih oblika, što postaje dominantna pojava u karolinškom razdoblju.

Posebno ćemo se osvrnuti na sveti krajolik našeg okruženja kako ga prepoznaju hrvatski i slovenski arheolozi, lingvisti i kulturni antropolozi imajući na umu da je uz središnje zemlje Karolinškog carstva, upravo Hrvatsko kraljevstvo otvorilo vrata novom, revolucionarnom arhitektonskom obliku – turrisu.

Josef Hložek, Petr Menšík, Milan Procházka

Romanesque churches in southern Bohemia as a case study in the sacralisation of landscape

The Romanesque architecture is in Czech countries defined in archaeological view as a period between 1000 - 1250 years. It represent the first period of religious architecture in our country, which buildings endure in many locations to present. The largest number of preserved buildings in South Bohemia dates from the 12th century. Romanesque churches stand to present mainly in poor villages, because gothic conversension was too expensive. This definition or first steps of Christian places in landscape was saved in memory of future generations.

Romaničke crkve u južnoj Češkoj, kao primjer sakralizacije krajolika

U arheološkom smislu, romanička arhitektura u češkim zemljama obuhvaća vrijeme između 1000. i 1250. godine te predstavlja prvo razdoblje religijske arhitekture u Češkoj, s brojnim građevinama koje su ostale sačuvane do današnjih dana. Najveći broj sačuvanih građevina u južnoj Češkoj potječe iz 12. stoljeća. Romaničke crkve ostale su sačuvane do danas uglavnom u siromašnijim mjestima zahvaljujući činjenici da je gotička preinaka bila previše skupa. Ovo definiranje prvih koraka kršćanskih mjesta u krajoliku ostalo je sačuvano u sjećanju budućih naraštaja.



Mirjana Repanić-Braun

The Sacralised Spaces of the Calvary Monuments

Beginning with the medieval religious plays to the Jesuit staging of the Passion and until the present-day more or less expressive live presentations of the Way of the Cross, this key event of Christian history – Christ's journey to Mount Calvary, has been continuously and conveniently evoked at the Easter time.

However, while dramatic liturgical processions encourage emotional and spiritual catharsis, leaving no permanent marks in the places of their happenings, the built, sculpturally equipped Calvaries or entire building complexes erected from the late 15th century onwards were meant to remain as the permanent signs of sacralised space. Although the first Holy Mountain in Italy, Sacro Monte di Varallo (1491), was established well before the Council of Trent (1545-1563), the construction of Calvaries culminated during the Counter-Reformation and spread throughout Catholic Europe, enduring to the present day.

With reference to the most significant examples of constructed Calvary hills in Austria and Slovenia (Graz, Pangea Jelšah, Smlednik, Pécs), this paper discusses the sacralisation of places on several examples of Croatian Calvaries made between the 17th and 19th centuries, some of them attested today only in graphics or photographs, as well as some that were modified or newly erected in the 20th century.

Sakralizirani prostori Kalvarija

Od srednjovjekovnih religioznih predstava, preko inscenacija Kristove muke u isusovačkim igrokazima, pa sve do današnjih, manje ili više izražajnih živih Križnih putova, kontinuirano se i prigodno u vrijeme Uskrsa evocira Kristov put do Golgote, jedan od ključnih događaja u povijesti kršćanstva.

Međutim, dok liturgijske procesije dramaturgijom prizora potiču emotivnu i duhovnu katarzu ne ostavljajući trajna obilježja u prostoru, podignute, skulpturalno opremljene Kalvarije i čitavi građevinski kompleksi podizani od kraja 15. stoljeća naovamo, trajni su znakovi sakraliziranog prostora. I premda začetak Svetih brda u Italiji, *Sacro Monte di Varallo* (1491.) datira iz vremena prije Tridentskog koncila (1545. – 1563.), podizanje kalvarija kulminiralo je u razdoblju protureformacije, održavši se sve do današnjih dana.

Uz osvrt na najznačajnije primjere Kalvarija u Austriji, Sloveniji i Mađarskoj (Graz, Šmarje pri Jelšah, Smlednik, Pečuh), u radu će biti riječi o sakraliziranim prostorima hrvatskih Kalvarija nastalih između 17. i 19. stoljeća, o ranom nastanku kojih u nekim primjerima svjedoče samo grafike ili fotografije, kao i o onim modificiranim ili novopodignutim u 20. stoljeću (Sv. Ksaver u Zagrebu, Trški Vrh, Klanjec, Pazin, Kastav, Mali Lošinj).



Christian spatial symbolisation II

Kršćanska simbolizacija prostora II

Danko Dujmović

The distribution and spatial arrangement of the patron saints in the Zagreb bishopric according to a list of parish churches dating from 1334

The oldest list of parish churches in the Zagreb bishopric, dating from 1334, testifies of the patron saints of medieval parish churches and points to the frequency of occurrence and the popularity of certain saints in the period until the first half of the 14th century. According to that list, by far the largest number of churches was dedicated to St. Mary; followed by dedications to St. Martin, St. George, St. Nicholas, and St. Michael. Dedications to female saints are relatively rare; the most prominent among them being St. Margaret and St. Elizabeth. The cult of the Arpadian saints (Stephen, Emeric, Ladislaus) is also present in this territory and there are also churches dedicated to saints like Wenzeslaus, Ulrich, Vitus, Cosmas and Damian, Demetrius – facts which may point to a certain / specific context of their emergence.

Some of the cults of saints are related to the inflow of certain influences and they can help us reconstruct the cultural landscape, migratory routes, political activities and artistic tendencies. In this context, it is important to mention, among other things, the assumptions that the cult of St. Martin may be linked with Frankish, Byzantine and Hungarian origins or that there is a connection between the cult of St. Nicholas and foreign medieval merchants or, on the other hand, pagan Slavic sacred places. In this exposition, I will discuss the distribution and spatial arrangement of the patron saints in the territory of the mediaeval Zagreb bishopric and offer a comparison with the neighbouring areas, whereby the similarities and differences observed might help us expand our existing knowledge on this subject.

Distribucija i prostorni raspored titulara u Zagrebačkoj biskupiji prema popisu župa iz 1334. godine

Najstariji popis župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine svjedoči o srednjovjekovnim titularima župnih crkava prema čemu se može vidjeti učestalost javljanja i popularnost pojedinih svetaca u razdoblju do prve polovine 14. stoljeća. Prema tome popisu, crkve su u daleko najvećem broju bile posvećene sv. Mariji, a prema brojnosti slijede posvete sv. Martinu, sv. Jurju, sv. Nikoli i sv. Mihaelu. Posvete ženskim sveticama relativno su rijetke, a među njima prednjače sv. Margareta i sv. Elizabeta. Na ovom je području prisutan i kult svetih Arpadovića: Stjepana, Emerika i Ladislava. S druge strane, javljaju se i posvete svecima poput Vavrlava, Ulrika, Vida, Kuzme i Damjana, Dimitrija, koje mogu upućivati na određen/specifičan kontekst njihova nastanka. Pojedini svetački kultovi povezuju se s dotocima određenih utjecaja i pružaju pomoć pri rekonstrukciji stvaranja slike kulturnog krajolika, migracijskih pravaca, političkog djelovanja te umjetničkih strujanja. U tom kontekstu valja, između ostalog, spomenuti pretpostavke oko povezivanja kulta sv. Martina s franačkim, bizantskim i



ugarskim ishodištima ili dovođenje kulta sv. Nikole u vezu sa stranim srednjovjekovnim trgovcima ili pak s poganskim slavenskim svetim točkama. Izlaganjem ću se osvrnuti na distribuciju i prostorni raspored titulara na području srednjovjekovne Zagrebačke biskupije te ponuditi usporedbu sa susjednim područjima pri čemu bi sličnostima i razlikama mogli proširiti dosadašnja saznanja.

Maja Cepetić Rogić

St John and Ivanić. Ecclesia, villa, comitatus, insula

One way of sacralising landscape in the Middle Ages was undoubtedly through the construction of religious buildings dedicated to specific patron saints. Often these saints were also the patron saints of the settlements in which the sacred building, dedicated to them, was located. In a number of examples it can be noted that one of the products of this process was a settlement's name, or the names of smaller spatial units within the landscape, which have roots in a personal name, i.e., the name of a saint – *hagiotoponyms*.

In this context I will present an example of the medieval settlement of Ivanić, today's Kloštar Ivanić, which appears in 1246 as *villa Iwanch*. This is an interesting example because the church of St John the Baptist was built in the early 16th century, but the name of the settlement, as a potential product of sacralisation, indicates the existence of an earlier religious building dedicated to the same patron, i.e. indicates the continuity of the worship of St John. Also, it is customary to hold annual fairs tied to the patron saints of the settlement; therefore, a written record about the fair on Midsummer in 1438 could be seen as support to the above mentioned thesis.

Already in the second half of the 13th century the name of the settlement had been used as the name of a newly formed unit of the Episcopal estate or county (*comitatus Iwanch*) with the administrative centre in Ivanić. An interesting fact could be related to the phrase *Insula Iwanich* which appears in the late medieval written sources. The same phrase is still in use as a mark of a geographical area that overlaps with the area of the medieval administrative unit of Episcopal estate/County of Ivanić. Furthermore, the name "Ivanić" was taken over by the nearby settlement at the river Lonja, mentioned in 1503 (*Ivanić Lonja*); in subsequent history it is Ivanić-Tvrđa [Ivanić-Fort], present-day Ivanić-Grad [Ivanić-Town].

Sv. Ivan i Ivanić. Ecclesia, villa, comitatus, insula

Jedan od načina sakralizacije prostora u srednjem vijeku nedvojbeno je gradnja sakralnih objekata uz koje se vežu i titulari kršćanskih svetaca; nerijetko su ti isti i zaštitnici naselja u kojima se njima posvećen sakralni objekt nalazi. U određenom broju primjera moguće je primijetiti da je jedan od produkata ovog načina sakralizacije krajolika nazivanje naselja, odnosno manjih prostornih jedinica krajolika, imenima koja u korijenu imaju osobno ime, tj. ime sveca – *hagiotoponimi*.

U tom kontekstu predstaviti ću primjer srednjovjekovnog naselja Ivanić, današnjeg Kloštar Ivanića, koje se u pisanoj povijesti pojavljuje 1246. kao *villa Iwanch*. Primjer je zanimljiv jer se crkva sv. Ivana Krstitelja gradi u naselju tek početkom 16. stoljeća, no ime naselja kao potencijalni produkt sakralizacije upućuje na postojanje ranije graditeljske strukture sakralne namjene istog titulara, odnosno na kontinuitet mjesta štovanja sv. Ivana. Također, uobičajeno je da se održavanje godišnjih sajмова veže uz svece zaštitnike naselja pa bi spomen sajma na Ivanje (1438.) mogao ići u prilog iznesenoj tezi.

Ime naselja već u drugoj polovini 13. stoljeća preuzima novoformirana jedinica biskupskog posjeda, odnosno županata (*comitatus Iwanch*) sa središtem u Ivaniću. Zanimljiva je i pojava sintagme *Insula Iwanich* u kasnosrednjovjekovnim pisanim izvorima. Ista se do danas koristi za geografsko područje koje se preklapa s područjem srednjovjekovne upravno-administrativne jedinice biskupskog posjeda/županata Ivanić. Nadalje, ime Ivanić preuzelo je i prostorno blisko naselje uz rijeku Lonju, a spomen mu nalazimo 1503. (*Ivanich Lonja*); u daljnjoj povijesti to je Ivanić-Tvrđa, današnji Ivanić-Grad.

Ivana Peškan, Vesna Pascuttini – Juraga

Forming of Cultural Landscape through the Network of Sacral Buildings in the Valley of the River Bednja

The river Bednja, situated in the northwestern Croatia, forms a valley that has been a travelling and trading route since prehistoric times. Sacral or secular centres were formed in favourable positions on the hilltops above the valley and sometimes, the two functions were intertwined. The continuity of urban and rural agglomerations or religious buildings can be traced in important strategic points from the Prehistory, through the Roman times and the Middle Ages, until the present day. Religious buildings form a network through the valley, and are placed on the visually connected relay points. In this paper we shall present the most important buildings and agglomerations, and the rich layers of cultural heritage and cultural landscape will also be explored.

Formiranje kulturnog krajolika kroz izgradnju sakralnih objekata u dolini rijeke Bednje

Rijeka Bednja, smještena u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, formira dolinu koja je bila prometna i trgovačka trasa od vremena prapovijesti. Na povoljnim pozicijama i brežuljcima iznad doline formiraju se sakralni ili svjetovni centri, a ponekad se ove dvije funkcije preklapaju ili izmjenjuju. Na pojedinim pozicijama od strateške važnosti može se pratiti kontinuitet urbanih i ruralnih aglomeracija te sakralnih objekata od prapovijesti, preko antičkog razdoblja, razdoblja srednjeg vijeka pa do današnjeg



vremena. Sakralni objekti čine mrežu kroz cijelu dolinu na međusobno vizualno povezanim relejnim točkama. Ovim radom prezentirat će se najznačajniji objekti i aglomeracije te također prezentirati bogata kulturna baština i kulturni krajolik koji se formira u dolini Bednje.

Silvija Pisk

The Blessed Virgin Mary on Garić

The Pauline monastery of the Blessed Virgin Mary at Garić on Mount Moslavina is the oldest Pauline monastery in present-day Croatia. Already in 1257 there are indications about the existence of a hermitage at the spot of the Pauline monastery on Mount Moslavina, which is explicitly mentioned in 1273. It was supported by local landowners, but also had a royal support. The Pauline monastery on Mount Moslavina was active until the mid-16th century.

In historical sources the Moslavina Pauline monastery church is always defined as *ecclesia beate virginis* or *ecclesia beate Marie virginis*. Likewise, Garić monastery is defined as *clastro beate virginis de monte Garig*, apart from the source from the year 1510, in which the monastery is defined as *beate virginis de annunciacione sub Garyg*. Besides the main altar consecrated to the Annunciation of the Blessed Virgin Mary, the monastery church had at least four more altars.

This paper will show that the mentioned church was a place of pilgrimage, particularly on Marian feasts, and one of the largest celebrations was around the Annunciation, when the great annual fair was held in front of the monastery. This paper will also analyse obtaining indulgences for visiting and donating to Garić church, with special emphasis on the individual donations to the altar of the monastery church.

Majka Božja Garička

Pavlini samostan Blažene Djevice Marije na Gariću (Moslavačka gora) najstariji je pavlini samostan na tlu današnje Hrvatske. Već 1257. postoje indicije o postojanju nastambe pustinjaka na mjestu pavlinskog samostana na Moslavačkoj gori, a isti se izričito spominje 1273. godine. Imao je podršku lokalnih posjednika, kao i kraljevsku. Moslavački pavlini samostan djelovao je do sredine 16. stoljeća.

Crkva moslavačkog pavlinskog samostana uvijek je određivana u izvorima kao *ecclesia beate virginis* ili *ecclesia beate Marie virginis*. Isto se tako garički samostan navodi kao *clastro beate virginis de monte Garig*, osim 1510. kada je samostan definiran kao samostan *beate virginis de annunciacione sub Garyg*. Osim glavnog oltara posvećenog Navještenju Blažene Djevice Marije, u samostanskoj su crkvi bila još bar četiri oltara. U radu će se pokazati da je samostanska crkva bila mjesto hodočašća, osobito na marijanske blagdane, a posebno je veliko slavlje bilo oko Blagovijesti kada se ispred



samostana održavao veliki godišnji sajam. Isto će se tako analizirati dobivanje oprosta za posjetu i darivanje garičke crkve, a posebno će se osvrnuti i na pojedinačna darivanja oltara samostanske crkve.



Popis sudionika

Arbutina, Dražen

Dražen Arbutina
Tehničko veleučilište u Zagrebu
Avenija Većeslava Holjevca 15
10000 Zagreb
Hrvatska
darbutina@tvz.hr

Bajuk, Lidija

Lidija Bajuk
Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42
10000 Zagreb
Hrvatska
lidija@ief.hr

Bekavac, Silvia

Silvia Bekavac
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
23000 Zadar
Hrvatska
silviabekavac@gmail.com

Belaj, Juraj

Juraj Belaj
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
10000 Zagreb
Hrvatska
juraj.belaj@iarh.hr

Belaj, Marijana

Marijana Belaj
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
Hrvatska
mbelaj@ffzg.hr



Belaj, Vitomir

**Vitomir Belaj
Degenova 2
10000 Zagreb
Hrvatska
vito@belaj.com**

Buzov, Marija

**Marija Buzov
Hrvatsko društvo za proučavanje antičkih
mozaika
Prilaz Gjura Deželića 54
10000 Zagreb
Hrvatska
marija.buzov@iarh.hr**

Carnevale, Laura

**Laura Carnevale
Università degli Studi di Bari Aldo Moro
Santa Teresa dei Maschi
Strada Torretta
70122 Bari
Italia
laura.carnevale@uniba.it**

Cepetić Rogić, Maja

**Maja Cepetić Rogić
Odsjek za povijest umjetnost
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4
51000 Rijeka
Hrvatska
mcepetic@uniri.hr**

Čaušević-Bully, Morana

**Morana Čaušević-Bully
Université Bourgogne Franche-Comté
UMR 6249 Chrono-Environnement
30 rue Mégevand
25030 Besançon cedex
France
morana.causevic@gmail.com**



Čučković, Lazo

Lazo Čučković
Gradski muzej Karlovac
Strossmayerov trg 7
47000 Karlovac
Hrvatska
lazocuckovic@gmail.com

Čujkević-Plečko, Mia

Mia Čujkević-Plečko
Ulica Ferka Ivanščaka 6
10430 Samobor
Hrvatska
mcplecko@gmail.com

Dizdar, Marko

Marko Dizdar
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
10000 Zagreb
Hrvatska
marko.dizdar@iarh.hr

Dubolnić Glavan, Martina

Martina Dubolnić Glavan
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
Obala kneza Trpimira 8
23000 Zadar
Hrvatska
mardub@hazu.hr

Dujmović, Danko

Danko Dujmović
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4
51000 Rijeka
Hrvatska
ddujmovic@ffri.hr

Duvnjak, Jela

Jela Duvnjak
Franjevački muzej i galerija Gorica Livno
Gorička cesta bb
80101 Livno
Bosna i Hercegovina
fmgglivno.jela.vrdoljak@gmail.com



Đermek, Anđelko

Anđelko Đermek
Stubička ul. 280
Jablanovec
10298 Donja Bistra
Hrvatska
andjelko.djermek@zg.t-com.hr

Filipović, Slavica

Slavica Filipović
Muzej Slavonije
Trg sv. Trojstva 6
31000 Osijek
Hrvatska
slavica.filipovic@mso.hr

Florea, Cornelia

Florea, Cornelia
Cornelia Florea
Strada Brasoveni 3
010451 București
România
corneliaflorea@gmail.com

Goss, Vladimir Peter

Vladimir Peter Goss
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4
51000 Rijeka
Hrvatska
VGoss@aol.com

Guštin, Mitja

Mitja Guštin
Univerza na Primorskem
Fakultet za humanistične študije
Titov trg 5
6000 Koper
Slovenija
mitjagustin47@gmail.com

Hadžimejlić, Ćazim

Ćazim Hadžimejlić
Akademija likovnih umjetnosti
Obala Maka Dizdara 3
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
kazim.hm@gmail.com



Hausmair, Barbara

Barbara Hausmair
Zukunftscolleg
Universität Konstanz
Universitätsstraße 10
78457 Konstanz
Deutschland
barbara.hausmair@uni-konstanz.de

Hložek, Josef

Josef Hložek
Katedra archeologie
Západočeská Univerzita v Plzni
Sedláčkova 15
30614 Plzeň
Česká republika
j.hlozek@post.cz

Hrovatin, Mirela

Mirela Hrovatin
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Runjaninova 2
10000 Zagreb
Hrvatska
mirela.hrovatin@min-kulture.hr

Huljev, Ivan

Ivan Huljev
Sv. Josipa 14
22202 Primošten
Hrvatska
ivanhuljev0@net.hr

Jonuks, Tõnno

Jonuks, Tõnno
Tõnno Jonuks
Folkloristika osakond
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42
51003 Tartu
Eesti
tonno@folklore.ee



Jordan Knežević, Ana

Ana Jordan Knežević
Sveučilište u Zadru
Ulica Dr. Franje Tuđmana 24
23000 Zadar
Hrvatska
aknezevic@unizd.hr

Karavanić, Ivor

Ivor Karavanić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
10000 Zagreb
Hrvatska
Department of Anthropology, University of
Wyoming
12th and Lewis Street
Dept 3431
1000 E. University Avenue
Laramie, WY 82071
United States of America
ikaravan@ffzg.hr

Karković Takalić, Palma

Palma Karković Takalić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4
51000 Rijeka
Hrvatska
pkarkovic@ffri.hr

Kis-Halas, Judit

Judit Kis-Halas
"Kelet-Nyugat" Vallásethnológiai Kutatóközpont
Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék
Bölcsészettudományi Kar
Pécsi Tudományegyetem
Rókus u. 2.
7624 Pécs
Magyarország
kishalas.judit@gmail.com



Klaniczay, Gábor

Gábor Klaniczay
Department of Medieval Studies
Central European University
Nádor utca 9
1051 Budapest
Magyarország
klanicz@gmail.com

Komar, Tibor

Tibor Komar
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
Hrvatska
tkomar@ffzg.hr

Križić Roban, Sandra

Sandra Križić Roban
Institut za povijest umjetnosti
Ulica Grada Vukovara 68
10000 Zagreb
Hrvatska
sandra.krizic@zg.htnet.hr

Kulenović Ocelić, Neda

Neda Kulenović Ocelić
Vukovarska ulica 8c
23000 Zadar
Hrvatska
nedaocelic@yahoo.com

Kulenović, Igor

Igor Kulenović
Odjel za turizam i komunikacijske znanosti
Sveučilište u Zadru
Mihovila Pavlinovića bb
23000 Zadar
Hrvatska
ikulenovic@unizd.hr

Kursite, Janīna

Janīna Kursite
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a
LV-1050 Rīga
Latvija
kursite@hotmail.com



Kusik, Vladimir

Vladimir Kusik
Dobriše Cesarića 13 A
31000 Osijek
Hrvatska
vkusik.arh@gmail.com

Laime, Sandis

Sandis Laime
Literatūras, folkloras un mākslas institūts
Latvijas Universitātes
Mūkusalas 3
LV- 1423 Rīga
Latvija
sandis.laime@gmail.com

Lalošević, Vesna

Vesna Lalošević
Hrvatsko društvo za poučavanje antičkih
mozaika
Prilaz Gjura Deželića 54
10000 Zagreb
Hrvatska
vesnalalosevic@yahoo.com

Lasić, Silvija

Silvija Lasić
Berinovac 13, Lokvičići
21263 Imotski
Hrvatska
silvijalasic@yahoo.com

Ložnjak Dizdar, Daria

Daria Ložnjak Dizdar
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
10000 Zagreb
Hrvatska
dldizdar@iarh.hr

Măgurean, Maria – Eugenia

Maria – Eugenia Măgurean
Școala Națională de Studii Politice și
Administrative din București
Strada Povernei 6
010451 București
România
mariamagurean91@yahoo.com



Majnarić, Ivan

Ivan Majnarić
Odjel za povijest
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242
10000 Zagreb
Hrvatska
ivan.majnarić@unicath.hr

Marić Baković, Marija

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica Livno
Gorička cesta b.b.
80101 Livno
Bosna i Hercegovina
marija.marić.b@gmail.com

Marinović, Zvonimir

Zvonimir Marinović
Pontifical Gregorian University
Faculty of Theology
Piazza della Pilotta 4
00187 Roma
Italia
zvonemarinovic@gmail.com

Marjanić, Suzana

Suzana Marjanić
Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42
10000 Zagreb
Hrvatska
suzana@ief.hr

Maršić, Dražen

Dražen Maršić
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
23000 Zadar
Hrvatska
drazen.marsic@xnet.hr



Mensík, Petr

Petr Mensík
Katedra archeologie
Západočeská Univerzita v Plzni
Sedláčkova 15
30614 Plzeň
Česká republika
pmensik@kar.zcu.cz

Metsvahi, Merili

Merili Metsvahi
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond
Tartu Ülikool
Ülikooli 16-208
50090 Tartu
Eesti
merili.metsvahi@ut.ee

Miletić, Željko

Željko Miletić
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
23000 Zadar
Hrvatska
zmiletic@unizd.hr

Milićević Bradač, Marina

Marina Milićević- Bradač
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
Hrvatska
mmilicev@ffzg.hr

Mlekuž, Dimitrij

Dimitrij Mlekuž
Oddelek za arheologijo
Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani
Aškerčeva 2
1001 Ljubljana
Slovenija
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
1000 Ljubljana
Slovenija
dmlekuz@gmail.com



Moric, Anja

Anja Moric
Zavod Putscherle
Stara Cerkev 70
1332 Stara Cerkev
Slovenija
anjamoric@gmail.com

Paščenko, Jevgenij

Jevgenij Paščenko
Katedra za ukrajinski jezik i književnost
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
Hrvatska
yevgpan9@gmail.com

Pascuttini – Juraga, Vesna

Vesna Pascuttini – Juraga
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Varaždinu
Gundulićeva 2
42000 Varaždin
Hrvatska
Vesna.Pascuttini-Juraga@min-kulture.hr

Patti, Daniela

Daniela Patti
Facoltà di Studi Classici, Linguistici e della
Formazione
Università di Enna "Kore"
Responsabile Scientifico Unità Locale Progetto
FIRB-Futuro in Ricerca 2010 "Spazi sacri e
percorsi identitari"
Cittadella Universitaria
94100 Enna
Italia
daniela.patti@unikore.it

Perinić Lewis, Ana

Ana Perinić Lewis
Institut za antropologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
10000 Zagreb
Hrvatska
aperinic@inantro.hr



Peškan, Ivana

Ivana Peškan
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Varaždinu
Gundulićeva 2
42000 Varaždin
Hrvatska
Ivana.Peskan@min-kulture.hr

Pisk, Silvija

Silvija Pisk
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
Hrvatska
spisk@ffzg.hr

Pleterski, Andrej

Andrej Pleterski
Znanstvenoraziskovalni center SAZU,
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
1000 Ljubljana
Slovenija
Pleterski@zrc-sazu.si

Praničević Borovac, Ita

Ita Praničević Borovac
Odsjek za likovnu kulturu i likovnu umjetnost
Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu
F. Vrančića 17
21000 Split
Hrvatska
ita@umas.hr

Procházka, Milan

Milan Procházka
Katedra archeologie
Západočeská Univerzita v Plzni
Sedláčkova 15
30614 Plzeň
Česká republika
milanprochi@seznam.cz



Ratkovčić, Rosana

Rosana Ratkovčić
Sveučilište Sjever
Trg dr. Žarka Dolinara 1
48000 Koprivnica
Hrvatska
rosana.ratkovicic@zg.t-com.hr

Repanić-Braun, Mirjana

Mirjana Repanić-Braun
Institut za povijest umjetnosti
Ulica Grada Vukovara 68
10000 Zagreb
Hrvatska
mirjana.braun@gmail.com

Rimpf, Andrea

Andrea Rimpf
Muzej grada Iloka
Šetalište oca Mladena Barbarića 5
32236 Ilok
Hrvatska
arimpf@mgi.hr

Rosandić, Stipe

Stipe Rosandić
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242
10000 Zagreb
Hrvatska
stipe.rosandic@unicath.hr

Shavarebi, Ehsan

Ehsan Shavarebi
Department of Archaeology
University of Tehran
16 Azar Street, Enghelab Avenue
14174 Tehran
Iran
ehsanshavarebi@gmail.com

Smole, Marko

Marko Smole
Etnološka zbirka Palčava šiša
Antuna Muhvića 28
51303 Plešće
Hrvatska
smole.marko@gmail.com



Stark, Karen

Karen Stark
Csanády u. 16, III/1
1132 Budapest
Magyarország
stark_karen@phd.ceu.edu

Šešo, Luka

Luka Šešo
Odjel za sociologiju
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242
10000 Zagreb
Hrvatska
luka.seso@unicath.hr

Špehar, Olga

Olga Špehar
Odeljenje za istoriju umetnosti
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Čika Ljubina 18-20
11000 Beograd
Srbija
ospedar@gmail.com

Tepert, Darko

Darko Tepert
Katoličko bogoslovni fakultet Sveučilišta u
Zagrebu
Vlaška ulica 38
10000 Zagreb
Hrvatska
darko.tepert@ofm.hr

Urtāns, Juris

Juris Urtāns
Latvijas Kultūras akadēmija
Ludzas iela 24
LV-1003 Rīga
Latvija
juris.urtans@lka.edu.lv



Valk, Heiki

Heiki Valk
Arheoloogia osakond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
50090 Tartu
Eesti
heiki.valk@ut.ee

Vince Pallua, Jelka

Jelka Vince Pallua
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/I
10000 Zagreb
Hrvatska
Jelka.vince@pilar.hr

Vodanović, Antonia

Antonia Vodanović
Ivana Gorana Kovačića 14 a
21327 Podgora
Hrvatska
antonia.vodanovic1@gmail.com

Zaradija Kiš, Antonija

Antonija Zaradija Kiš
Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42
10000 Zagreb
Hrvatska
zaradija@ief.hr

Žorž, Alja

Alja Žorž
Center za preventivno arheologiju
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Poljanska cesta 40
1000 Ljubljana
Slovenija
alja.zorz@guest.arnes.si

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]

BILJEŠKE/NOTES

[illegible]



TİKA



PROJEKTIRANJE, IZGRADNJA, KLESARSTVO



Zbrinjavanje radioaktivnog otpada